

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної
безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Джерельна база вивчення історії храмів Південно-
східної Волині у працях М.Теодоровича»

Виконала:

Студентка 2 курсу, групи МІ-21

спеціальності 032 Історія та археологія

освітньо-професійної програми

«Історія та археологія»

Булавинець Анастасія Василівна

Керівник -доктор історичних наук,
професор Смирнов Андрій Іванович

Рецензент - Анастасія Хеленюк

Робота допущена до захисту

(протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2024 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Андрій СМІРНОВ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.....	6
РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ПРАЦЯХ М. ТЕОДОРОВИЧА.....	27
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ЦІННІСТЬ ПРАЦЬ М. ТЕОДОРОВИЧА ТА СТАН СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНУ	49
Висновки	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	74

ВСТУП

Волинська єпархія посідала особливе місце серед решти єпархій Російської імперії завдяки тому, що територія, яку вона охоплювала, була приєднана до складу імперії набагато пізніше, ніж решта територій сучасної України, та попередньо була підконтрольною Речі Посполитій. Таким чином, на території Волинської єпархії зберігались значні пропольські та прокатолицькі впливи, які становили виклик для імперської влади.

З метою послаблення пропольських впливів та впровадження політики асиміляції в загальний курс Російської імперії, на території Волині була започаткована спочатку Мінська, а потім і Волинська єпархії. Хоча, першопочатково, імперська влада займала досить ліберальні позиції щодо унійної церкви, яка була досить поширена в регіоні, проте, згодом, натиск на позиції католицької церкви посилювався, та супроводжувався як і укладенням свідчень про парафії, так і передачею католицьких та греко-католицьких споруд у підпорядкування православним.

Також, важливим інструментом для поширення проросійських настроїв на території Волинської єпархії стало укладання церковних описів та започаткування ведення метрики при храмах. В цих працях фіксувались дані як про храми, так і про життя парафій. Значний внесок у укладання подібних описів було зроблено викладачами духовних семінарій та священників, проте, дані, які були ними зібрані, носили здебільшого допоміжний характер та не могли охопити опис Волинської єпархії повністю. Таким чином, укладення загального опису Волинської єпархії було покладене на М. Теодоровича.

Південно-східна територія Волинської єпархії виокремлюється тим, що позиції католицької та греко-католицької церкви на ній були досить слабкими як і через тривале покровительство православної шляхти, яка займалась опікою православ'я у регіоні, так і через близькість до Лівобережної України, на території якої православна традиція була більш сильною, та, в подальшому, була асимільована Російською православною церквою.

Актуальність дослідження: як і постать, так і науковий доробок М.Теодоровича, залишається маловивченою темою у загальноісторичному дискурсі. Хоча, праці М. Теодоровича є основним джерелом вивчення історії як і православних святинь, так і життя та традицій Волинської єпархії, проте, джерельна база, на основі якої вони були укладені, залишається мало висвітленою та потребує більш детального розгляду у подальшому. Окрім цього, джерельна база, на основі якої були укладені описи, які стосуються меж Південно-східної Волині, також мало досліджена.

Також, праці М. Теодоровича відображають багатовимірність процесів, які відбувались на території Волині під час інтеграції регіону до складу Російської імперії. Таким чином, всередині регіону був змінений релігійний клімат. Це супроводжувалось не тільки політичними та адміністративними трансформаціями, а також і вагомими змінами в соціальному та релігійному житті краю. Дослідження цих аспектів також дає змогу відобразити те, як зміна політичного клімату відобразилась на релігійних та краєзнавчих розвідках краю.

Джерелознавча база, застосована М. Теодоровичем під час опису храмів Південно-Східної Волині дає більшу змогу схарактеризувати те, яким чином відбирались праці для опису краю, які чинники впливали на доступність тих, чи інших джерел, за якими критеріями та міркуваннями були відібрані ті чи інші праці для дослідження регіону. Важливу роль у цьому також відіграв політичний контекст, в якому працював дослідник, та який безпосередньо впливав на результати дослідження та інформацію, яка була залучена до створення його наукових праць.

Об'єкт дослідження: праці М.Теодоровича, які стосуються опису історії храмів Південно-східної Волині.

Предмет дослідження: джерельна база, окреслена в працях М. Теодоровича, що стосуються історії храмів Південно-східної Волині.

Метою дослідження є аналіз джерельної бази, яка була використана М. Теодоровичем під час написання його праць, присвячених історії храмів

Південно-східної Волині та визначення її значення для сучасних історико-краєзнавчих студій.

На основі поставленої мети було поставлено наступні завдання:

1. Визначити основні джерела, на яких базуються праці М. Теодоровича та характеристика їхньої специфіки.
2. Аналіз методів опрацювання М. Теодоровичем джерел та визначення їхньої ролі у формуванні описів історії храмів на території Південно-східної Волині.
3. Окреслити внесок М. Теодоровича у введення нових джерел до наукового обігу.
4. Визначити значення його наукового доробку для сучасного вивчення релігійно-культурної історії регіону.
5. Розкрити взаємозв'язок між джерельною базою, яка була використана М. Теодоровичем, та загальноімперським курсом, і дослідити вплив на дослідження останнього.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX століття.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Південно-східної Волині (сучасну північ Хмельницької області та частину Тернопільської і Житомирської).

Методи дослідження: під час написання кваліфікаційної роботи для досягнення поставлених завдань була використана низка наукових методів, серед яких аналітичний, метод критичного аналізу, історико-порівняльний метод та історико-типологічний метод.

Історія дослідження проблематики: раніше джерельна база праць М. Теодоровича не розглядалась, проте, в науковому обігу існують дотичні праці до даної тематики.

Джерельна база дослідження становить, насамперед, праці М. Теодоровича, зокрема “Історико-статистичний опис Волинської єпархії”. В опрацювання було взято 3 томи, які стосуються історії Кременецького, Заславського та Старокостянтинівського повіту. Для уточнення інформації, яка стосується

джерельної бази Південно-східної Волині були взяті наукові публікації Л. Баженова, М. Костриці, І. Ярмошика, тощо. Також, до опрацювання був взятий довідник “З історії міст і сіл Хмельниччини”.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Для успішного дослідження джерельної бази, в результаті опрацювання якої М. Теодорович в результаті уклав “Історико-статистичний опис” Волинської єпархії, важливо розглянути попередні розвідки регіону та виявити стан попередніх досліджень, їхній характер та ступінь дослідження парафій, храмів, міжконфесійних стосунків, тощо. Також, важливо встановити те, як Волинь потрапила під вплив Російської імперії, та була в результаті стала частиною Російської Православної Церкви, яку на той час очолив Священний синод.

Варто також пам’ятати про те, що Волинь в усі часи була вагомим центром православ’я на території України, та залишалась ним навіть попри унійну політику Речі Посполитої. На Волині існували давні традиції православ’я, які культивувала та підтримувала православна шляхта. Проте, з часом підтримка православ’я поступово згасала. змінюючись впливом греко-католицької та католицької церкви. Це також дає нам розуміння того, як та яким чином Російська імперія інструменталізувала православ’я для поширення проросійських та проімперських наративів.

Наприкінці XVIII – початку ХІХ століття на Правобережній Україні відбулися вагомі суспільно-політичні зміни. Вони були безпосередньо пов’язані зі змінами у політичній карті Європи, що були спричинені поділом Речі Посполитої. Польська держава припинила своє існування, а її території були включені до складу Російської імперії, Священної Римської Імперії та Прусії. Таким чином, під протекторат Російської імперії відійшла територія Правобережжя. Волинське воєводство було включене до складу імперії в результаті третього поділу 1795 р. За указом від 1798 р. адміністративний центр Волинської губернії був перенесений до Житомира з Новоград-Волинського.¹

---

¹ Близняк, М. (2019). Джерела до історії Православної церкви Волині на початку ХІХ ст. (на прикладі храмів Заславщини). *Православна церква в українському державотворенні: зб. статей та*

Для освоєння приєднаних територій імперською владою особливу увагу, окрім адміністративних реформ, було надано стану православної церкви та стимуляції поширення проросійських рухів у галузях освіти та культури. Також, особлива увага була надана вивченню та збереженню церковних архітектурних пам'яток в якості частини політики щодо зміцнення позицій православ'я у регіоні, послаблення унійного руху та посилення асиміляції українського населення в загальноімперський курс. Окрім цього, також було важливо послабити католицький та греко-католицький вплив в регіоні, оскільки релігійні відмінності серед населення могли посилити сепаратний рух в регіоні.²

Окрема увага в процесі асиміляції новоприєданого регіону виокремлювалось для Заславського повіту. Він розглядався в якості потенційного адміністративного і духовного осередка, адже після приєднання до Російської імперії, на території повіту було утворено Мінську єпархію за указом Катерини II від 13 квітня 1793 р. Вона була очолена архієпископом Віктором (Садковським). Також було створено "Місійне товариство", метою якого було сприяння переходу греко-католиків до православ'я, проте, товариство зіткнулось з низкою проблем, в тому числі через відсутність відповідного забезпечення та браку кадрів. Вжуні жовтні 1796 р. через низку адміністративних змін відбулося утворення Волинської єпархії, яку очолив архімандрит Варлаам.³

Активна діяльність православного духовенства за підтримки влади сприяла тому, що багато волинських греко-католицьких священників в результаті перейшли до православ'я. Проте, навіть попри масовий характер переходу до православ'я, унійна церква все ще мала сильні позиції через саму

матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Наук. серія «Світові традиції державного управління», (VII), С. 179

² Казмірчук М (2024) *Пам'яткоохоронна діяльність Православної церкви на Волині XIX – початку XX ст. Наукове мислення*

³ Близняк, М. (2019). Джерела до історії Православної церкви Волині на початку XIX ст. (на прикладі храмів Заславщини). *Православна церква в українському державотворенні: зб. статей та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Наук. серія «Світові традиції державного управління», (VII), С. 180*

специфіку регіону та першопочатковий ліберальний підхід, яким характеризувались перші роки після приєднання Волині до Російської імперії.

Також, для посилення позицій російської православної церкви на території Волинської єпархії почали створюватись церковні описи, які стосувались опису храмів, їхніх дат заснування, церковного майна, тощо. Ці описи були створені на основі указу Волинської консисторії від 9 травня 1806 р., метою яких була фіксація стану всіх церковних споруд Волинської єпархії. Церковні описи склались на основі визначених пунктів, що включали в себе загальні відомості про храм, інформацію про внутрішнє оздоблення, перелік церковного майна та опис. Також, описи стосувались соціально-релігійних змін. Наприклад, фіксувались переходи від греко-католицької церкви до православної. Також, за допомогою записів можна відслідкувати першопочатковий стиль волинських церков, адже російська влада після приєднання Волині почала вносити зміни в їхній вигляд.⁴

Після включення Волині в склад Російської імперії, Священний Синод, в рамках асиміляційної політики, з 1796 р дав розпорядження вести метричні книги та клірові відомості, які, зокрема, містили дані про час побудови храму та опису парафії.⁵ Наступним кроком став указ Священного Синоду від 19 травня - 6 жовтня 1850 р., який спонукав православне духовництво долучитися до укладання історико-статистичного опису Волинської єпархії, що мало на меті зменшення католицького впливу в регіоні шляхом розширення впливу російської православної церкви.⁶

Попри велику кількість православного духовенства в регіоні та спроби залучення уніатів до переходу у православ'я, кількість подібних переходів залишалась мінімальною, та фінансувались повернення до греко-католицького

---

⁴ Близняк, М. (2019). Джерела до історії Православної церкви Волині на початку ХІХ ст. (на прикладі храмів Заславщини). *Православна церква в українському державотворенні: зб. статей та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Наук. серія «Світові традиції державного управління», (VII), 179*

⁵ КАЗМІРЧУК, О. А. Розвиток історичного краєзнавства на Волині у ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник, 2013, 72: 69-74.*

⁶ КОСТРИЦЯ, М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. 2005.

обряду. Унійна церква за часів Речі Посполитої поступово латинізувалась та таким чином віддалилась від православної традиції. Ці обставини викликали занепокоєння імперської влади, тому, для боротьби з цим урядом було створено греко-уніатський департамент.⁷

Тиск на греко-католицьку церкву також супроводжувався закриттям монастирів та парафій, на фоні яких імперська влада активно впроваджувала русифікацію та обмежувала діяльність польських шкіл та католицьких навчальних закладів.

Особлива активність у боротьбі з унійною та католицькою церквою була запроваджена після польського повстання 1830-1831 рр., під час якого багато уніатів та василіан підтримали повстанців. Саме це стало одним з приводів масового закриття та конфіскації церковного майна у католиків та уніатів, за яку духовенству було виділено мінімальну компенсацією. Важливу роль у проведенні секуляризації відігравав на той час Комітет по церковних маєтках під керівництвом П. Кисельова. Остаточна ліквідація Уніатської церкви відбулась у 1839 р. Полоцькою унією – завдяки їй близько 1,5 млн. уніатів були примусово навернені до православ'я.⁸

Закріпити ефект прямих дій уряду Російської імперії потрібно було також і на соціальному рівні, затвердивши тезу про те, що православне “русское” населення, яке було ототожнено з російським, проживало на території Волині з давніх часів та в подальшому потрапило під польський вплив. Польський уряд, відповідно, мав протиставлятися російському в негативному контексті, як пригноблювач православного населення, та від гніту якого населення Волині було “звільнено” завдяки переходу земель під вплив Російської імперії. Саме для цієї мети указом Священного Синоду почалось впровадження релігійно-історичних розвідок краю.

---

⁷ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА, ВІДДІЛЕННЯ; БОЙКО, БОГДАН ЄВГЕНОВИЧ. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ НА ВОЛИНІ ПЕРІОДУ ЇЇ ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1793-1917 рр.). С.200

⁸ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА, ВІДДІЛЕННЯ; БОЙКО, БОГДАН ЄВГЕНОВИЧ. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТТІ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ НА ВОЛИНІ ПЕРІОДУ ЇЇ ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1793-1917 рр.). С. 230

Першими укладниками історико-статистичного опису стали викладачі Волинської духовної семінарії. Серед них: Микола Уводський, Амвросій Добротворський, Костянтин Жукович та Адріан Пурієвич. Також, були залучені парафіяльні священики єпархії, проте, відомості, які вони надавали, не мали значної цінності через незначну кількість інформації, яка, здебільшого ставила 3-4 рядки.

Важливою була також систематизація інформації, яка стосувалась історії церков та монастирів Волинської єпархії. Задля цього дослідження охоплювали як і окремі населені пункти, так і повіти єпархії загалом. Найвагомішими працями в цьому напрямку є дослідження М. Теодоровича “Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії”, джерельна база якого буде розглянута згодом. Також, великий внесок в вивчення Волинської єпархії внесли роботи А. Сендульського, М. Петрова та інших. В їхніх публікаціях подавались як і статистичні дані, так і інші відомості, що стосувались стану православних пам’яток на територіях парафій.⁹

Також, публікації, що охоплювали опис храмових споруд Волинської єпархії, містили в собі відомості про будівництво, посвяти, фундаторів, архітектуру, тощо.

Окрема увага також відводилась для церковно-парафіяльних братств, що відігравали значну роль у зміцненні православ’я на Волині за часів польського католицького панування в регіоні, та розглядались в якості осередків православної культури. Зокрема, увага була звернена на Острозьке православне братство ім. св. Кирила та Мефодія, Православне Свято-Володимирське братство в Володимирі-Волинському, та ін.

Важливим джерелом для волинезнавчих публікацій був журнал “Волинські єпаріальні відомості”, який виходив з 1867 по 1917 р. В ньому публікувались більшість дослідників Волині, які були священиками або

---

⁹ БІЛА, ОКСАНА МИКОЛАЇВНА. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX–поч. XX ст.): бібліографічний покажчик. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017.

викладачами духовних семінарій. Зокрема, в журналі публікувались єпископ Ієрофей (Яків Лобачевський) та архієпископ Модест (Дмитро Стрельбицький).

Попри те, що часопис “Волинські єпархіальні відомості” був офіційним виданням Волинської єпархії, він видавався не в Житомирі, який на той час був адміністративним центром повіту, а в Кременці. Ця зміна пояснюється функціонуванням у місті Волинської духовної семінарії, а також тим, що укладанням журналу займались саме семінарські викладачі, які і визначали напрямки публікацій.¹⁰

Програма журналу, яка була викладена у першому номері, передбачала регулярне інформування про духовну літературу та актуальні культурні явища. Зокрема, рубрика “Печать” на протязі всієї історії видання пропонувала списки літератури релігійного змісту, рецензії та огляди преси.¹¹

Часопис складався з двох частин – офіційної та неофіційної. Його метою було інформування духовенства про рішення Синоду, а також публікацію матеріалів історичного, освітнього та просвітницького характеру. У неофіційній частині “Волинських єпархіальних відомостей” публікувались просвітницькі матеріали, які були передбачені та затверджені “Програмою” Святійшого Синоду. Вони містили єпархіальні літописи, в яких містились відомості про Православну Церкву на Волині, що включали в себе:

1. Архівні матеріали.
2. Боротьбу за збереження православ'я.
3. Опис парафій, церковних споруд на їхній території, навчальних закладів, тощо.
4. Біографії видатних священослужителів та ієрархів.
5. Хроніки єпархіальних подій, некрологи, нариси морального та релігійного стану пастви.¹²

---

¹⁰ МІЛґСЕВИЧ, І. Журнал Волинские епархиальные ведомости (кремонецький період): невідомі сторінки історії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 2015, 26: 215-217.

¹¹ Там само

¹² Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Т. 1: Уезды Житомирский, Новоград-Волинский и Овручский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1888. – 440 с.

Також, духовенству Волині було доручено вести літописи церков та монастирів, які щороку публікувались у самих “Відомостях”. Перші випуски журналу публікувались старослов’янським шрифтом. У “Волинських єпархіальних відомостях” знаходились переважно публікації місцевих священиків та викладачів та вихідців зі священницьких родин, для яких часопис став важливою платформою для їхньої публіцистської діяльності. За період існування журналу було опубліковано більше тисячі краєзнавчих статей. В них висвітлювалось внутрішнє життя парафій Волинської єпархії, а також охоплювалась історія регіону.

Редакція також створила детальні покажчики змісту, завдяки чому було полегшено доступ та матеріалів, та які стали в подальшому зразком для інших видань. Наприклад, покажчик за перші 20 років існування видання, який був укладений Ювеналієм Тиховським, отримав високу оцінку науковців та краєзнавців.¹³

Офіційна частина журналу на той час була засобом комунікації між єпархіальним керівництвом та духовенством: саме там публікувались постанови, церковні правила, звіти та новини, які були необхідні для роботи священиків. Тобто, журнал об’єднував в собі як і функції загального джерела інформації, так і містив в собі публікації різних напрямків з життя парафії, що допомагало священикам удосконалювати знання та більш ефективно виконувати обов’язки.

Важливість “Волинських єпархіальних відомостей” полягає в тому, що до 1867 р. на території Волині не існувало ні одного православного періодичного видання. Причиною цього стало довге перебування Волині в складі Речі Посполитої, що поширювала вплив католицьких часописів на цій території. Як зазначав Тарас Волянчук, “Відомості” стали першопочатківцем публікацій церковних відомостей та періодики на Волині. Саме це стало важливим фактором у витісненні з регіону католицького впливу та заміщення його православною традицією.

---

¹³ МІЛЯСЕВИЧ, І. Журнал Волинские епархиальные ведомости (кременецький період): невідомі сторінки історії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 2015, 26: 215-217.

У часописі публікувалися також статті, які були присвячені відносинам Православної Церкви Волині з іншими конфесіями: католиками, греко-католиками, протестантами та сектантами. Зокрема, це було пов'язано з загостренням протистоянь між конфесіями наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Серед статей є роботи Іполита Липського про возз'єднання уніатів з Православною Церквою, статті Михайла Варваринського, Івана Сікорського, Євгенія Черняхівського та інших. Вони висвітлювали історичні, теологічні та суспільні аспекти, що стосувались міжконфесійних відносин. Попри те, що матеріали, які публікувались виданням, відображають точку зору подій з позиції Православної Церкви, підпорядкованої владі Російської імперії (наприклад, стаття Олександра Хойнацького “Полонські православні священники і банда Ружицького”, що освітлювала напади польських загонів на православні села Волині), вони є цінними свідченнями, що дають змогу розуміти релігійну ситуацію того часу.¹⁴

Вагому роль у дослідженні православних святинь Волинських єпархіальних відомостей вніс Стефан Барановський, що з 1847 р. був священником с. Решнівка Кременецького повіту. В період з 1867-1877 р. ним було опубліковано близько двадцяти статей церковно-історичного характеру, більшість з яких описувала історію православ'я на Волині, а також охоплювала життя видатних представників православного духовенства.

Іншим вагомим дослідником становища православних святинь на Волині був Аполлоній Сендульський, який, фактично “започаткував розробку історії міст, сіл та парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців”. Окрім публікацій, Сендульський також вів літопис своєї парафії протягом 28 років та є автором записок “Із спостережень сільського священника”.

У дослідженні становища православної церкви на Волині, значну роль відіграло Волинське церковно-археологічне товариство, заснованого в 1894 р.

---

¹⁴ ГЕНСЬОРСЬКИЙ, Василь. “ВОЛИНСЬКІ ЄПАРХІАЛЬНІ ВІДОМОСТІ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН НА ВОЛИНІ. *Волинський благовісник*, 2018, 6: 77-90.

Саме товариство об'єднало істориків, священників та краєзнавців, серед яких були Антонович, Модест, Шашкевич та інші. Головою товариства став Михайло Барський. ВЦАТ займались збором, дослідженням та популяризацією церковних та історичних пам'яток Волині. Також, товариство налагодило співпрацю з багатьма науковими і археографічними товариствами, зокрема, в Києві, Москві, Петербурзі та Мінську.

У 1894 році ВЦАТ було розроблено програму для опису церков, парафій та населених пунктів Волинської єпархії, що було ініціативою єпископа Модеста. Ця програма охоплювала історію храмів, відомостей про населення, побут, звичаї та соціально-економічний стан і стала першою програмою, що стосувалась краєзнавчого дослідження Волині, оскільки члени товариства зібрали близько тисячі матеріалів, в яких містилась унікальна інформація, що стосувалась життя регіону. Проте, більшість матеріалів не збереглась.

Незважаючи на внесок у розвиток краєзнавства, Волинське церковно-археографічне товариство не змогло стати лідером у цій сфері. Причиною цього, зокрема, стала вузька конфесійна спрямованість та контроль єпархіального начальства. На заміну йому згодом прийшло Товариство дослідників Волині.¹⁵

Окрім розвідок православного духовенства, дослідження релігійних відносин на території Волині було важливим напрямком і для польських дослідників, які почали активно розробляти цю проблему у другій половині XIX століття. Першими роботами у цьому напрямку стали статті Ю. Бартошевича, зокрема "Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce", в якій відображена історія православної церкви до поділів Речі Посполитої, та "Z dziejów unii", що були опубліковані в часописі "Tydzień" у 1877 р. Також, вагомий внесок в дослідження Волині було внесено розвідками М. Балінського, Т. Ліпінського, Ю. Крашевського та інших.

Першочергово територію Волині досліджував Т. Стецький, присвятивши цьому регіону низку праць. Серед них "Wołyń pod względem statystycznym,

---

¹⁵ КОСТРИЦЯ, М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. 2005.

historycznym i archeologicznym”, “Łuck starożytny i dzisiejszy : vonografia historyczna”, тощо. Також, вагому частку інформації щодо майбутньої Волинської єпархії можна виявити у “Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana” за авторством С. Сікорського. Охоплюючи певні факти з історії регіону, в них також подані історії визначних церковних пам’яток.¹⁶

Вагому частку у дослідження православної церкви на Волині вніс Едвард Ліковський – професор церковної історії у Познанському духовному семінарі. Основою працею щодо висвітлення релігійних стосунків від часів Київської Русі до 1874 р. стала “Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim”. Характерною рисою монографії стала чітка антиросійська позиція автора, та його підкреслення відмінності між українцями та росіянами, яких він позначає як “русинів” та “москалів”. За трактуванням Ліковського, русини є слов’янським народом, спорідненим з поляками-лехітами, що проживав на території, окресленій Бугом, Сяном, Дніпром та Окою. Росіяни, за переконанням автора, були представниками фіно-угорських та монгольських народів, які лише називали себе слов’янами. Зокрема, цей підхід відображав польську національну ідентичність на спробу відмежувати українців від росіян, обгрунтувавши спорідненість українського та польського народу на противагу від ідентичних наративів, які поширювались в Російській імперії.

Окрім “Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim” Ліковський видав двотомну працю “Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku”. Ця робота була підготовлена до конкурсу, оголошеного в 1875 р. Польським історико-літературним товариством в Парижі. Метою конкурсу було дослідити внутрішні та зовнішні причини занепаду греко-католицької церкви в Литві та на території України в XVIII-XIX ст. Важливим є те, що на думку Ліковського, головним осередком унійної церкви в Польщі була саме Волинь. Також, в праці прозвучала теза щодо того, що якби руське духовенство було на

---

¹⁶ ЯРМОШИК, Іван. Православна церква на Волині у висвітленні польських дослідників XIX-поч. XX ст. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.)*, 2014, 5: 147-153.

тих самих позиціях, що і польське, то Польща б змогла зберегти не лише унію, а і свою державність.

Попри свою упередженість, роботи Ліковського та інших польських дослідників мають вагоме значення в контексті дослідження міжконфесійних відносин на Волині, адже представляють собою джерело для аналізу сприйняття українців та православ'я з точки зору польської історіографії XIX століття.

Вагому роль у дослідженні співіснування католицької та православної церкви у Речі Посполитій на межі XIX-XX ст. був Ян Непомуцен Фіялек, який обіймав посаду професора Львівського та Ягеллонського університетів, а в 1903-1904 рр. був ректором Львівського університету. Серед інших праць, його праці виокремлюються тим, що Фіялек висвітлював не лише досягнення римо-католицької церкви у Польщі, але і помилки церковної влади. Під час опрацювання церковної історії Фіялек зацікавився також і історією православ'я на литовського-руських землях, що в результаті вилились в низку досліджень про єпископства східної церкви на території Русі та Литви.

Також, серед польських дослідників історії Волині другої половини XIX – початку XX століття була постать Яна Марека Гіжицького, який опублікував цілу низку праць аналізу релігійних аспектів минулого регіону. Він народився в шляхетській родині в м. Міхновка на Волині та здобув освіту в Кам'янець-Подільській та Рівненській гімназіях, а також в університетах Одеси та Тарту. З 1895 р. краєзнавець проживав у Кракові, де і почав займатись дослідженням архівів Волині, а також історичної літератури, інформацію з яких в подальшому використав у своїх наукових працях.¹⁷

Основа увага Гіжицького була зосереджена на освітніх та релігійних процесах на землях Литви та України, зокрема, на монастирській освіті Волині до XIX ст. Таким чином, було досліджено базилианські, кармелітські та тринітаріанські монастирі, а також описано освітні заклади на їхній базі. Таким чином, Гіжицький прагнув зберегти пам'ять про просвітницьку діяльність

---

¹⁷ ЯРМОШИК, Іван. Волинезнавчі дослідження Яна Марека Гіжицького (1844–1925 рр.). *Часопис української історії*, 2010, 18: 94-99.

католицьких орденів, зібравши для цього матеріали з приватних та монастирських архівів, мемуарів та досліджень польських, українських та російських авторів. Проте, описані Я. Гіжицьким монастирі та навчальні заклади різняться за деталізацією опису, скоріше за все, через брак матеріалів та незначну історичну роль місцевого кляштору. Також, дослідник зазначає, що російські дослідники, навіть попри доступ до архівних матеріалів, оминають увагою монастирі, підпорядковані унії. Цій проблемі частково присвячена монографія “Resztki Unii na Wołyniu w XIX wieku...”, яка також охоплює виввітлення переслідування унійної церкви після приєднання Волині до складу Російської імперії.¹⁸

В двотомній праці “Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi” Я. Гіжицьким було досліджено історію кармелітських кляшторів та навчальних закладів, які діяли при них, на основі архівних матеріалів з Кракова, Львова та інших міст. В цій праці була створена детальна картина розвитку кармелітського ордену, зокрема, на території Волині. В монографії описані дані про заснування, етапи розвитку, економічну діяльність монастирів, також про їхніх засновників, меценатів та ченців. Дослідником було описано також монастирі в Коростені, Острозі, Заславлі, Луцьку, тощо. Окрема увага також була звернена на соціально-економічні аспекти монастирів, їхнє забезпечення та повинності залежного населення.

Що стосується дослідження тринітарського ордену, то йому були присвячені праці “Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie” та “Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie”. На Волині існувало 33 тринітарські осередки, проте Гіжицьким було описано лише 27. У монографії дослідником було описано діяльність тринітарських осередків в Теофіполі, Берестечку, Шумбарі та Кременці, а також висвітлено функціонування навчальних закладів ордену.

---

¹⁸ ЯРМОШИК, Іван. Волинезнавчі дослідження Яна Марєка Гіжицького (1844–1925 рр.). *Часопис української історії*, 2010, 18: 94–99.

Окремої уваги заслуговує праця Гіжицького “Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu”, яка є історико-краєзнавчим дослідженням населених пунктів Старокостянтинівського повіту Волинської губернії та містить відомості про соціально-економічний та культурний розвиток регіону. У вступі до праці Гіжицький наголошує на важливості збереження історичної пам’яті в умовах занепаду польської держави – в цілому, це є характерною рисою польської історіографії XIX ст.¹⁹

Для укладення праці щодо дослідження Старокостянтинівського повіту Я. Гіжицький використовував як неопубліковані документи з приватних бібліотек, так і дослідження польських та українських дослідників, серед яких, зокрема, були задіяні праці М. Теодоровича. Обґрунтовуючи невід’ємність Волині від Польщі, Гіжицький підкреслював унікальність регіону, що сформуалась під впливом місцевих родів православної шляхти. В книзі детально описано населені пункти Старокостянтинівського повіту, та найбільше уваги приділено історії самого повітового міста, яка доведена до середини XIX ст. Я. Гіжицький описав маєткові відносини в повіті, вплив політичних подій, серед яких польські повстання 1830-1831 р., що прискорили ліквідацію польських урядових інституцій та скасування Литовського статуту.

Окрему увагу дослідник приділив також міжконфесійним стосункам всередині самого міста, наголошуючи на тому, що домінуючим віросповіданням було православ’я. Користуючись попередніми розвідками М. Теодоровича, Гіжицьким були наведені свідчення про місцеві православні храми, зазначивши, що унія тут мала лише частковий характер та поширювалась з 1715 по 1795 рр., проте не здобула значного поширення. Тому, після приєднання Волині до складу Російської імперії, більшість жителів були знову навернені до православ’я, а греко-католицька церква проіснували лише до 1839 р. Сам Гіжицький уникає висвітлення причин переходу між конфесіями. Гіжицький також згадує про

---

¹⁹ ЯРМОШИК, Іван. Волинезнавчі дослідження Яна Марєка Гіжицького (1844–1925 рр.). *Часопис української історії*, 2010, 18: 94-99.

орден аріан, проте, їхня доля залишилась невиясненою. Найбільша увага в дослідженні була приділена домініканцям та капуцинам.

Також, дослідником була зафіксована історія м. Гоща та описаний розвиток від XVI до XIX ст. Також, було описано історію аріанського та базиліанського монастирів та навчальних закладів, які були дотичним про орденів.²⁰

Праці Я. Гіжицького до сьогодні залишаються цінним джерелом історичних даних та прикладом того, як у польській історіографії XIX ст. була інтерпретована історія як і історії Волині, так і історія міжконфесійних відносин.

Окрім Гіжицького, становище греко-католицької церкви на Волині дослідник Людвік Денбіцький у статті про історію Кременецької гімназії. В ній він зазначав, що завдяки зусиллям митрополита Сестринцевича на початку XIX століття кілька мільйонів селян були примусово навернуті до православ'я, проте, факт цього був майже непоміченим. Сам автор пояснює це релігійною байдужістю та тривалим занепадом греко-католиків, що, зокрема, був спричинений відношенням місцевої шляхти.

Також, питання становища католицької церкви на території Волині у другій половині XIX століття, було опрацьовано Мар'яном Токажевським. Він проаналізував стан католицької церкви того часу з особливим акцентом на утиск католиків з боку царської влади. Ним були наведені списки священнослужителів, переліки костолів, що були передані у володіння православної церкви, а також опубліковано інформацію про стан католицьких духовних шкіл.²¹

Паралельно з церковно-краєзнавчим рухом на Волині розвивалися також історико-краєзнавчі дослідження. Навколо навчально-освітніх центрів почали виникати товариства вивчення рідного краю, зокрема, такими були Одеське товариство історії і старожитностей, історико-філологічне товариство при

---

²⁰ ЯРМОШИК, Іван. Волинезнавчі дослідження Яна Марєка Гіжицького (1844–1925 рр.). *Часопис української історії*, 2010, 18: 94-99.

²¹ ЯРМОШИК, Іван. Православна церква на Волині у висвітленні польських дослідників XIX-поч. XX ст. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.)*, 2014, 5: 147-153.

Харківському університеті, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Краєзнавчий рух також поширився і територією Волинської єпархії та розвивався на фоні протистояння між російською імперською та польською історіографією, основною метою досліджень яких було довести історичну приналежність регіону та обґрунтувати його знаходження в складі тієї, чи іншої держави.

Вагомий внесок в історичне краєзнавство Волині зробили, насамперед, українські науковці, зокрема, діяльність “Тимчасової комісії для розгляду давніх актів”, які займались публікацією архівних матеріалів на сторінках “Архива Юго-Западной России”.

Саме у першій половині ХІХ ст. почали виникати перші праці з історії Волині, які включали в себе мемуари, дорожні нотатки, тощо. Серед них праці С. Руссова, Я. Потоцького, В. Аскоченського, тощо. Також, у другій половині ХІХ ст. до досліджень була залучена місцева інтелігенція – до прикладу, у 1867 р. був опублікований “Исторический очерк Волини” за авторством Л. Крушинського. В ньому був описаний період від розселення слов’ян до середини ХІХ ст. Також, в цій праці дослідник запропонував власну періодизацію історії Волині, в якому виокремив п’ять періодів. Джерельною базою “Исторического очерка” слугували як літописні згадки, так і іноземні свідчення. Найбільш вагомо описаний Л. Крушинським період між монгольським нашествям і литовським пануванням, який окреслює період існування Галицько-Волинського князівства.

Окрім цього, “Исторический очерк Волини” також висвітлює соціально-економічний аспект історії Волині: автором описано господарське життя, традиції самоуправління, релігійні вірування, соціальні стани та взаємовідносини між ними. Українсько-литовським відносинам дослідник протиставляє україно-польські стосунки, які були напруженими. Також, в праці описані відомості про козацькі повстання, війну 1648-1654 р., діяльність православних братств, Острозької академії, тощо.

Ще один вагомий внесок в дослідження Волині зробив професор В. Антонович. Завдяки ньому на території краю були організовані археологічні

дослідження, які обіймали не тільки пам'ятки часів Київської Русі, але і місцерозташування храмів та монастирів, які не збереглися на час проведення дослідження. До археологічних досліджень були залучені місцеві краєзнавці, серед яких були також священнослужителі та старости. Підсумком його дослідження стала праця “Археологическая карта Волынской губернии”.²²

Завдяки діяльності В. Антоновича, який зробив значний внесок у розробку джерельної бази української історіографії, було підготовано та видано 9 томів “Архива Юго-Западной России”, на які в подальшому опирався М. Теодорович під час написання історико-статистичних описів Волинської єпархії. Томи “Архива” охоплювали середньовічну історію України та включали документи з гродських книг Житомира, Овруча, Луцька, тощо. Також, ще одним вагомим вкладом у дослідження історії Волині став “Сборник летописей” (1888 р.) та публікація четвертого тому Самійла Величка. Завдяки цьому було введено значний масив документів до наукового обігу. Це дозволило відкрити та опрацювати нові аспекти історії Волині.

В. Антонович також сприяв появі “Київської школи” істориків, до якої свого часу входили М. Грушевський, М. Дашкевич, О. Левицький, тощо. Також, дослідник очолював Історичне товариство Нестора-Літописця, діяльність якого включала також експедиції на Волинь та опис і фіксація старожитностей.

Завдяки науковим розвідкам В. Антоновича (зокрема, видання “Археологической карты Волынской губернии”) відбулась популяризація історії краю. Саме це стало основою для заснування Володимир-Волинського православного братства, яке, зокрема, активно публікувало свої дослідження на сторінках “Волинських єпархіальних відомостей”. Також, в подальшому діяльність учнів В. Антоновича, наприклад М. Донвара-Запольського, забезпечила подальше вивчення історії Волині та розширення наукової спадщини регіону.²³

---

²² Ярмошик, І. (2002). Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття.

²³ ЯРМОШИК, Іван. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX-на поч. XX ст. 1998. С 7.

Ще одним дослідником, який зробив внесок у вивчення історії Волині, був М. Максимович, який наслідував діяльність В. Антоновича. Зокрема, останній високо оцінював його науковий доробок та вважав його надзвичайно важливим. За ініціативою Максимовича в 1835 р. було створено перше історичне товариство в Києві – “Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей”. В подальшому, М. Максимович намагався заснувати ще одне товариство вже за московським зразком, проте цей задум не вдалось реалізувати. Тому, дослідник долучився до створення “Історичного товариства Нестора-Літописця”, яке виникло в 1873 р.. В подальшому, це товариство стало важливим центром консолідації української історіографічної думки.²⁴

М. Максимович також долучився до створення “Тимчасової комісії з розгляду давніх актів” у 1843 р., яка, в подальшому, відіграла значну роль у формування джерельної бази для дослідження Волинської єпархії. Зокрема, історик став першим, хто почав вивчати історію конкретних регіонів, а не історії України загалом. Окрім цього, ним було опубліковано ряд цінних історіографічних та краєзнавчих матеріалів в науковому альманасі “Киевлянин”, зокрема, листи кн. К. Острозького до львівського братства та міщан, фундушевий запис Анни Гойської на Почаївський монастир 1597 р. Окрім цього, ним були опубліковані “Родословные записки “Киевлянина””, які були присвячені православним родам Волині. В другій книзі альманаху за 1841 р. ним була розміщена стаття “Волынь до XI века”, в якій було описано заселення території слов’янськими племенами. Також, М. Максимовичем була запропонована перша науково обгрунтована періодизація історії Волині, на яку в подальшому опирались і інші дослідники краю.

Також, М. Максимовичем були опубліковані дослідження історії роду Острозьких, яка була відтворена ним за допомогою архівних та літописних джерел. Також, ним була досліджена історія окремих населених пунктів Волині,

---

²⁴ ЯРМОШИК, Іван. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX-на поч. XX ст. 1998. С 8.

які також були в результаті опубліковані в “Киевлянині”, а згодом – у другому томі “Сочинений” за 1976 р.

Завдяки М. Максимовичу було закладено перші наукові засади історичного краєзнавства Волині, що, в подальшому стали основою для його наступників та дослідників історії краю.²⁵

Таким чином, наприкінці XVIII-початку XIX Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії шляхом поділу Речі Посполитої. Це сприяло поширенню імперського впливу через адміністративні реформи, вкорінення проросійських ідей в освіті та послаблення унійного руху. Заславський повіт передбачався центром вкорінення російського православ'я в регіоні шляхом створення Мінської єпархії, а згодом і Місійного товариства. Важливе значення також мало те, що пізніше від Мінської єпархії була утворена Волинська. Першопочатково унійна церква зберігала свої позиції завдяки специфіці регіону та першопочатковий ліберальній політиці Російської імперії, проте, згодом вплив російської православної церкви посилювався. Політика Російської імперії була спрямована на асиміляцію православного та греко-католицького населення Волині, яке, переважно, становили українці, та послаблення католицьких позицій в краї.

Важливим інструментом асиміляції слугували церковні описи та метричні книги. В них фіксувались відомості про храми та парафії, а також соціально-релігійні зміни та перехід греко-католиків до православ'я. Значний внесок в укладення описів зробили викладачі духовних семінарій та священники, проте дані, надані останніми, мали допоміжний характер.

Важливим джерелом дослідження історії Волинської єпархії став часопис “Волинські єпархіальні відомості” (1867-1917), в якому публікувались архівні документи, описи парафій, біографії видатних церковних діячів, хроніки, тощо. Значну роль у дослідженні православ'я на Волині відіграли А. Сендульський, М. Барановський, М. Теодорович, тощо. Часопис мав чітку структуровану програму,

---

²⁵ ЯРМОШИК, Іван. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX-на поч. XX ст. 1998. С 10.

яка передбачала висвітлення духовної літератури, культурних явищ та інформування про події всередині єпархії. Видання містило в собі офіційну частину в якій, переважно, публікувались рішення Синоду, церковні постанови, звіти, тощо, та неофіційну, яка була присвячена публікації історичних, просвітницьких та культурних матеріалів. Також, важливе місце займали описи церков та монастирів, які також публікувались у виданні. Журнал надавав платформу для публікування досліджень краєзнавчої та релігійно-краєзнавчої тематики, чим активно підтримувала історіографічні розвідки краю. За час видання часопису було опубліковано понад тисячу краєзнавчих статей, які охоплювали як і внутрішнє життя парафій, так і історію Волині в загалому.

“Волинські єпархіальні відомості” відіграли важливу роль у укріпленні та поширенні православ’я на території Волині, яка довгий час перебувала під впливом католицької та унійної традиції. Це було перше православне видання на території єпархії, яке поступово замістило католицькі видання. Також, часопис висвітлював міжконфесійні відносини всередині краю.

Серед авторів, які публікувались на сторінках часопису, окрім М. Теодоровича, можна виокремити С. Барановського, яким було опубліковано близько 20 статей, присвячених історії православної традиції на Волині, та А. Сендульського, яким було започатковано дослідження історії населених пунктів на території парафії. Також, фундаментальною працею А. Сендульського стала праця “Із спостережень сільського священника”, що, в подальшому, стала цінним джерелом для вивчення історії православної парафії Волині.

Також, вагому роль у вивченні православних святинь на Волині відіграло Волинське церковно-археографічне товариство, засноване 1894 року. Окрім вивчення парафій, воно також займалось збереженням пам’яток, проте, його діяльність була значно обмежена конфесійною спрямованістю та контролем єпархіального начальства.

Вагому роль в дослідженні конфесійних відносин на Волині відіграли також і польські дослідники, зокрема, Ю. Бартошевич і Е. Ліковський. Окрім вивчення стану католицької церкви на Волині до та після приєднання її до

Російської імперії, в працях також мало місце акцентування на відмінностях українці та росіян. Попри свою заангажованість та пропольськість, це також дає змогу проаналізувати міжконфесійні стосунки на території Волині.

Також, вагому роль у дослідженні Волинської єпархії відіграв Я. Гіжицький, який займався дослідженням релігійних та освітніх аспектів регіону. Зокрема, ним було досліджено освітню та релігійну діяльність католицьких орденів на території Волині, зокрема, базиліан. кармелітів та тринітарії. У своїх монографіях Я. Гіжицький описав історію католицьких монастирів, їхню економічну та соціальну роль, а також описав освітні монастирські заклади. Він зосереджував свою увагу на збереженні пам'яті про просвітницьку діяльність орденів, під час дослідження яких опирався на архівні матеріали. мемуари та дослідження польських, українських та російських авторів.

Основною працею Я. Гіжицького була “Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu”, яка представляє історико-краєзнавче дослідження населених пунктів Старокостянтинівського повіту, та описує соціально-економічний та культурний розвиток краю. Окрім католицьких та унійних храмів, дослідник також описав історію місцевих православних храмів, міжконфесійні стосунки та політичні події, які мали вплив на подальший розвиток регіону.

Завдяки своїм роботам Гіжицький намагався зберегти пам'ять про польську історію на території Волині, та обґрунтувати те, що Волинь є частиною польської культурної спадщини. Його дослідження і на сьогодні є важливим джерелом для вивчення польського періоду історії регіону.

Паралельно з церквоно-краєзнавчим рухом на Волині розвивались також і історико-краєзнавчі дослідження, центри яких виникали навколо освітніх осередків. Краєзнавчий рух у Волинській єпархії виник на тлі протистояння між російською та польською історіографією, що намагались обґрунтувати приналежність регіону як і до Польської держави, так і до Російської імперії.

Вагомий внесок у вивчення Волині був зроблений українськими науковцями, зокрема, “Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів”,

документи якої були опубліковані в виданнях “Архива Юго-Западной России”. Серед перших праць з власне дослідження історії Волині були праці С. Руссова, Я. Потоцького, В. Аскоченського. У 1867 р. Л. Крушинським був виданий “Исторический очерк Волыни”, який охоплював історію регіону в п’яти періодах.

Вагомий внесок у дослідження історії регіону також зробив В. Антонович, завдяки якому були організовані археологічні розвідки Волині, результати яких увійшли до “Археологической карты Волынской Губернии”. Також, завдяки його роботі, було опубліковано 9 томів “Архива Юго-Западной России”, які, в подальшому стали основою і для досліджень М. Теодоровича. Також, В. Антоновичем була заснована “Київська школа” істориків та створено Історичне товариство Нестора-Літописця.

Ще одним дослідником історії краю став М. Максимович, який в подальшому заклав основи історичного краєзнавства Волині. Його волинезнавчі праці були опубліковані в альманасі “Киевлянин”. Завдяки йому була введена перша наукова періодизація історії регіону. Його праці охоплювали як дослідження родоводів православної шляхти, так і історію населених пунктів Волині. Таким чином, дослідником були закладені наукові засади для вивчення історії краю у працях подальших дослідників.

Таким чином, була створена велика джерельно-дослідницька база, проте, вона була недостатньою, та потребувала подальшого доопрацювання. Саме це завдання в подальшому Священний Синод і доручив М. Теодоровичу, чому буде присвячений другий розділ дослідження.

РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ПРАЦЯХ М. ТЕОДОРОВИЧА

Укладання “Історико-статистичних описів” єпархій на території України, яка на той час була частиною Російської імперії, було загальноприйнятою практикою. “Історико-статистичному опису Волинської єпархії” за авторством М. Теодоровича передували: “Історико-хронологічний опис церков єпархії Херсонської та Таврійської” (1848 р.), “Історико-статистичний опис Харківської єпархії” (1852-1858 р.), “Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії” (1861 р.) та “Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії” (1880 р.).

В 1850 р. за пропозицією Духовно-навчального управління Синоду було прийнято постанову від 19 травня - 6 жовтня. Згідно з ним архієреям єпархій було доручено приступити до написання історико-статистичних і статистичних описів єпархій, якими вони керували. Цією роботою за певну винагороду мали займатись викладачі місцевих духовних академій та семінарів, або інші представники духовних відомств, які проявляли інтерес до історичних досліджень. Це робилося з метою в майбутньому створити загальний курс історії Російської Православної церкви, що в контексті історії України означало прив'язку до загальноімперської традиції та обґрунтування знаходження українських земель у складі Російської імперії. Для Волині це мало особливе значення, адже довгий час вона знаходилась поза орбітою впливу як і Російської імперії, так і Російської Православної церкви. Крім цього, на Волині були поширені також інші конфесії: греко-католицька, щодо якої було прийнято рішення асимілювати її в Російській Православній Церкві, та католицька, яку

імперська влада мала на меті витіснити задля придушення польського національного руху.²⁶

Директором Духовно-навчального управління О. І. Карасевським було розроблено спеціальну програму, за якою і мали складатись описи єпархій, та якою в подальшому і користувався М. І. Теодорович. Вона вміщена в першому томі “Історико-статистичного опису” та містить 8 розділів: початок та поширення християнства в межах єпархії; час заснування єпархії; життєпис єпархіальних архієреїв; описи монастирів, які мали містити також дані про давні рукописи; описи соборних, приходських, домових та інших церков з вказанням на найкращі з них; свідчення про святих з наданим повним описом Житій; свідчення про чудотворні ікони з повним описом сказань про них; опис благочестивих звичаїв, які існують в єпархії та які включають в себе, особливі пости, хресні ходи, паломництва для поклоніння святим угодникам, тощо.

Архієреї, яким було доручена ця робота, мали щорічно надсилати до управління Синоду рапорти зі звітами про хід роботи над описами своїх єпархій. Разом з цим вони повинні були надавати і уже готові описи. Ці матеріали збирались та зберігались в місцевих архівах та бібліотеках. Зазвичай, разом з цим зберігалась інформація про тих, хто займався збором цієї інформації, а також відомості про організацію їхньої роботи, склад та характер матеріалів, свідчення про джерела, що використовувались під час складання описів. Ці рапорти свідчать про те, що після прийняття відомості про складання єпархіальних описів, робота над ними почалась з різною ступінню інтенсивності в більшості єпархій. Також, відбувалось ціленаправлене дослідження церковних архівів, в першу чергу духовних консисторій. В результаті цього було виділено немало цінних історичних документів.

Після публікації низки єпархіальних свідчень в період з 1861 по 1864 р., в 1865 р. Синод знову повернувся до розгляду справи про створення єпархіальних описів, хоча 7 вже готових описів, а також ряд окремих матеріалів, які

---

²⁶ РАЗДОРСКИЙ, Алексей Игоревич. "Описания епархий" Русской Православной церкви. In: ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. 2019. р. 32-41.

зберігались в Духовно-навчальному управлінні Синоду, залишалися неопублікованими. Управлінням було вирішено повернути решту рукописів архієреям для виправлення та доповнення, яке стосувалось особливо статистичних описів. В результаті, вони були опубліковані заново. Проте, вже в 1868 р. проект по створенню єпархіальних описів був в результаті закритий, хоча, в подальшому, деякі архієреї продовжували надсилати до Синоду рапорти про хід роботи над описами своїх єпархій.

В 70-80 рр. ХІХ ст. почав складатись новий тип єпархіальних описів. Їхні укладачі більше не опирались на вказівки програми, наданої Синодом, натомість намагались зібрати свідчення про всі, а не лише про найбільш видатні церкви, які знаходились на території єпархії. Також, на перше місце були висунуті дані довідково-статистичного характеру, в той час історичні матеріали описового плану або суттєво скоротились в об'ємі, або були вилучені взагалі. Видавництво єпархіальних описів в 1890-1900 рр. значно активізувались через появу в ряді єпархій історико-статистичних і церковно-археологічних комітетів та комісій, які брали участь в їх укладанні.²⁷

Подібним чином проходили розвідки і в Волинській єпархії, як було частково розглянуто в попередньому розділі. Проте, вони часто мали хаотичний характер та не могли охопити всіх церков, які знаходились на території новоприєднаної Волині, адже в більшості були зосереджені на описі найбільших храмів на територіях єпархій, та не могли в повній мірі охопити всі наявні дані. Тому, основна робота на укладення "Історико-статистичного опису" була покладена на М. Теодоровича, який, окрім своєї педагогічної діяльності, також був активним діячем громадсько-культурного життя на Волині. Саме з його ініціативи було засноване Волинське губернське краєзнавче товариство, а також він був активним учасником Волинського церковного-археографічного товариства. В результаті своєї діяльності, М. Теодорович опублікував значну кількість наукових праць, що стосувались історії церкви, культури та етнографії

---

²⁷ РАЗДОРСКИЙ, Алексей Игоревич. "Описания епархий" Русской Православной церкви. In: ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. 2019. р. 32-41.

регіону на сторінках “Волинських єпархіальних відомостей”. Окрім цього, дослідник займався підготовкою та публікацією також і архівних документів.

Перед початком укладання “Історико-статистичного опису” Священним Синодом у 1886 р. було надано Теодоровичу інформацію попередніх розвідок, які стосувались релігійного життя регіону, проте, вони зазвичай складались зі статистичних свідчень, відірваних від історії тих чи інших пам’яток, містили в собі малу кількість інформації та в загальному були непридатні для опрацювання. Таким чином, перед дослідником було поставлене завдання не тільки укласти власне збірник статистичних розвідок, а і здійснити пошук історичних матеріалів, які мали безпосередній стосунок як і до історії окремих найвизначніших церковних пам’яток, так і до історії регіону загалом. Окрім окремих архівних даних, Теодорович також наводить велику кількість інформації про походження та життя православної шляхти, якій раніше належала територія Волинської єпархії, їхній вплив на поширення православ’я в регіоні. Ним наведені відомості про родоводи князів Радзивілів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких, Сангушків, Ружинських, тощо.

Для більш детального розуміння подальшого вибору джерел для складання історико-статистичних праць на території Волинської єпархії, пропонуємо розглянути відомості біографії М. Теодоровича, щоб виокремити контекст, в якому він в подальшому працював.

М. Теодорович народився у 1856 р. в родині православного священника та в 1879 р. завершив навчання в Литовській духовній семінарії у Вільнюсі. Там займались підготовкою духовенства для православних єпархій північно-західного регіону Російської імперії, до якого належала і новоприєднана Волинь. Своє навчання дослідник продовжив в Санкт-Петербурзькій духовній академії, яка на той час вважалась одним з найпрестижніших освітніх закладів того часу.

28

---

²⁸ Микола Теодорович (1856-1915?) [Електронний ресурс] : біобібліогр. нарис до 160-річчя від дня народж. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. - Луцьк, 2016. - Бібліогр.: 16 назв. – (Дослідники Волині. Дати і долі ; вип. 13).

Свою викладацьку діяльність М. Теодорович розпочав у серпні 1883 р. в Волинській духовній семінарії в Кременці, отримавши звання кандидата богослов'я з правом на здобуття ступеня магістра. “Волинський період” в житті дослідника, який тривав до 1899 р., прийнято виокремлювати саме звідси, адже під час викладання в семінарії, він почав дослідження історії Волинської єпархії. Свої подальші дослідження М. Теодорович публікував завдяки “Волинським єпархіальним відомостям”, першопочатковим осередком яких також було м. Кременець.²⁹

Окрім участі у краєзнавчих спілках Волині, дослідник також був членом-кореспондентом Московського археологічного товариства, що надавало йому високий статус серед решти краєзнавців.³⁰

В подальшому, з 1899 р. М. Теодорович переїхав до Царства Польського, проте, навіть перебуваючи на посаді інспектора училищ, він продовжував роботу над статтями, які були присвячені історії Волині. Зокрема, в “Волинських єпархіальних відомостях” упродовж 1898-1903 рр. була опублікована низка статей з історії церков та парафій Ковельського повіту, які в подальшому були окремо видані в Почаєві.

На початку Першої Світової М. Теодоровича було евакуйовано до Саратова в зв'язку з німецьким наступом 1915 р. За спогадами сучасників, в Саратові дослідник і завершив свій життєвий шлях, проте точної дати його смерті та місця поховання не вдалось зафіксувати.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що М. Теодорович отримав освіту в контексті великого впливу російського православного духовенства. Через це, зокрема, ми можемо говорити про те, що укладання джерельної бази могло бути упередженим та могли ігноруватись деякі праці, розроблені католицьким духовенством. Також, значні складнощі у виокремленні наукової

---

²⁹ Микола Теодорович (1856-1915?) [Електронний ресурс] : біобібліогр. нарис до 160-річчя від дня народж. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. - Луцьк, 2016. - Бібліогр.: 16 назв. – (Дослідники Волині. Дати і долі ; вип. 13).

³⁰ Упорядник Тимошук О.О. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцинського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник/уп. Тимошук О. — Хмельницький: Поліграфіст, 2011. — С. 6

новизни становило і те, що на публікації М. Теодоровича у складанні опису функціонуючих храмів покликалися також і польські краєзнавці.

Одним з основних джерел інформації для М. Теодоровича, окрім змоги користуватись архівом клірових відомостей з Канцелярії Острозького Преосвященного в Кременці, був Архів кн. Сангушків, який на той час перебував у Славуті та знаходився в князівському плаці. Сам архів нараховував понад 5 тис. томів старовинних книг, стародруків, а також грамот та актів різними мовами. В дослідженні М. Теодоровича відомості цього архіву були одними з визначальних джерел у укладанні “Історико-статистичного опису”. адже він включав в себе також частини архівів князів Острозьких та Заставських, у володіння яких також входила південно-східна частина Волинської єпархії, а також містив частину стародавнього архіву Тарновських та інших гілок роду князів: Несухойсько-Локачинських, Коширських та Ковельських. Ці матеріали потрапили у власність Сангушків разом з приєднанням маєтностей Заславських.³¹

Доступ до цього архіву став можливим після того, як у 1880-х рр. князь Роман Сангушко ініціював його публікацію з метою увіковічнити пам’ять свого князівського роду та з метою розкрити історико-культурну цінність архіву. Над публікацією архіву працювали львівські дослідники: Сигізмунд Разімінський, Петро Скобельський та Броніслав Гончак. Таким чином, у 1887 р. було опубліковано перший том з серії публікацій архіву князів Сангушків, що містив в собі публікації актів 1366-1506 рр. Особливо цінними вони були через те, що в них була охоплена історія володінь князів Острозьких, Сангушків та Заславських. Основою публікації першого тому стала “Книга Бони” та в загальному він містив понад 150 документів, надрукованих на староукраїнській, польській та латині.

Другий том публікації архівів князів Сангушків містив в собі 242 документи, що були датовані 1284-1596 рр. Він був опублікований на основі “Сборника Висницкого” та “Книги Ярославської”, що входили в колекцію архіву

---

³¹ Рудюк, В.. Архів князів Сангушків у Славуті як джерело до історії України XV–XVIII ст. *Часопис української історії*, 2017, 36: 78-84.

Тарновських. Окрім них, у видання були включені також і інші акти, наприклад “Ksiega granic dobr Ostrogskich Tarnowskich i Lubartowskich” та “Compendium omnium Magnificorum Grudzinskich”.

Третій та четвертий томи містили в собі матеріали, які безпосередньо стосувались історії маєтностей та соціально-економічних відносин князівських родів. Третій том містив 496 документів, більшість яких була написана староукраїнською мовою, в той час як четвертий містив всього 442 документи, зосереджених переважно на військовій мобілізації проти татар.³²

Другим важливим джерелом дослідження історії храмів Південно-Східної Волині стало зібрання “Архива Юго-Западной России”, що містив в собі історичні матеріали та літературні пам’ятки за період XIV-XIX століть. Він був укладений Тимчасовою комісією з упорядкування давніх актів, яка була заснована за указом імператора та охоплювала Київський, Подільський та Волинський регіон. Сам “Архив Юго-Западной России” складався з 8 частин та 35 томів та публікувався протягом 1859-1914 рр.³³

Основні правила публікації були визначені Миколою Іванишевим. Ним було запропоновано дотримуватись публікації за проблемно-хронологічним принципом та ділити публікації на тематичні блоки. Основою “Архива” спочатку були фонди Київського центрального архіву давніх актів, проте згодом за ініціативи Володимира Антоновича, видання розширилось як і за обсягом документів, так і за географією джерел та публікувались з дотриманням оригінальної мови та правопису. Документи було відібрано на основі їхньої історичної та наукової цінності для вивчення історії України. Пріоритетними були маловивчені теми, що стосувались соціально-економічних процесів. Зокрема, публікації “Архива” ввели до наукового обігу багато раніше невідомих документів, які були збережені завдяки цим виданням.

---

³² РУДЮК, Вероніка. Архів князів Сангушків у Славуті як джерело до історії України XV–XVIII ст. *Часопис української історії*, 2017, 36: 78-84.

³³ Федорова Л.Д. АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Arkhyv_Yuho_Zapadnoj

В супровідних статтях до томів, редагуванням та підготовкою яких займались, зокрема, Микола Іванишев, Володимир Антонович та Михайло Владимирський-Буданов, були окреслені дослідження відповідно до тематики тому. Статті були виконані як і безпосередньо редакторами, так і іншими істориками. Окрім супровідних статей, також до томів були додані іменні та географічні покажчики.

Щодо пріоритетних томів “Архива Юго-Западной России”, якими користувався Теодорович, найбільша частка покликань припадає на першу частину, що складається з 12 томів та охоплює історію православної церкви в Україні XIV-XVIII століть. Вони включають в собі окрім королівських та патріарших грамот, акти соборів, документи про відносини між православним населенням та іншими конфесіями, а також пам’ятки полемічної літератури.³⁴

Ще одним вагомим джерелом для вивчення історії храмів південно-східної частини Волинської єпархії стали “Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”, які були збірником документів, що стосувались історії України, Білорусі та частково Литви. В “Памятниках” були опубліковані матеріали, що першопочатково містились у монастирських та церковних архівах, але пізніше були вилученими, а також Литовські метрики, актові книги XVI ст., та матеріали приватних колекцій, серед яких були вищезгадані матеріали Архіву кн. Сангушків у Славуті, а також бібліотеки рукописі Хребтовичів, збірок Мадієвича, Свідзінського та ін.³⁵

Матеріали “Памятников” поділялись на три відділи:

1. Документи церковних організацій, що складались з 4 томів. Перший том містив документи, що стосувались Луцького Хрестовоздвиженського братства 1617-1713 рр. Другий том містив

---

³⁴ Федорова Л.Д. АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Arkhiv_Yuho_Zapadnoj

³⁵ Назаров В. Д. Советская историческая энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия . Под ред. Е. М. Жукова. 1973—1982.

документи Київського Богоявленського братства за 1615-1787 рр. Третій том містив архіви Львівського братства за 1586-1637 рр. Четвертий том – Дерманського монастиря за 1512-1602 рр, Почаївського монастиря за 1597 рр, та Старосільського братства за 1600-1700 роки та ін.

2. Документи про феодальне землеволодіння та господарство, опубліковане також у 4 томах. Перший том охоплював приватні акти за 1490-1596 рр. та включав “Устав про людей, що переходять у воєводствах Полоцькому та Вітебському”, та інші постанови. Другий том містив “Уставу про волоки” 1557 р. з додатковими статтями та “Поштовий устав” за 1558 р. Третій том зосереджував в собі описи маєтків та інвентарів різних володінь за 1566-1598 рр. У четвертому томі були подані описи Кременецького, Володимирського та Луцького замків за 1545 р.
3. Документи, що охоплювали історію визвольної війни українського та білоруського народів середини XVII ст. та російсько-польської війни 1654-1667 рр., які також включали в себе 4 томи та охоплювали документацію за 1648-1664 рр.

У повторному виданні перших трьох томів були уточнені тексти деяких актів, а третій том був доповнений новими документами. Всі опубліковані акти в “Памятниках” були приведені мовою оригіналу та були супроводжені перекладом українською або російською мовою. Також, “Памятники” містили в собі іменні, географічні та предметні покажчики.

Найбільша частка цитувань документів та актів, розміщених у “Памятниках” в “Історико-статистичному описі Волинської єпархії” припадає переважно на 4 томи першого та другого відділів.

Заключним археографічним виданням, на яке опирався М. Теодорович, було “Полное собрание русских летописей”. Збірка літописів бере початок від указу імператора Миколи I, що указом від 24 грудня 1834 р. затвердив доповідь міністра народної освіти С. Уварова. В ній пропонувалось створення при

Міністерстві спеціальної “невеликої Комісії для публікації найважливіших і цікавих документів, пов’язаних з вітчизняною історією”. Зібрання повинно було включати в собі літописи, родословні книги, хронографі, біографії, грамоти, тощо. Розробкою “Полного собрания русских летописей” займалась Археографічна комісія за двох редакцій. Перша займалась публікацією літописів та інших історичними джерелами, сфера другої охоплювала відбір та публікацію державних та юридичних актів.³⁶

У 1846 році був опублікований перший том “Полного собрания русских летописей”, в якому було затверджено загальну програму серії та правила археографічних публікацій. Окрім цього, до першого тому був включений Лаврентіївський літопис. В загальному, Комісія видала 23 томи праці.

Попри певні недоліки, “Полное собрание русских летописей” було на той час провідною публікацією пам’яток руського літописання. Основу кожного тому становив переважно текст певного літопису, проте О. Цепков також додавав до видань різноманітні доповнення. Важливо тако ж, що видання текстів літописів не завжди точно відтворювало попередні публікації, адже Цепков адаптував тексти, виключав з них давньоруські літери та спрощував правопис, а також додавав іменні та географічні покажчики.

Найбільша частка посилань на “Полное собрание русских летописей” припадає на IV том “Історико-статистичного опису Волинської єпархії”. В ньому М. Теодорович порівнює відомості з видання з “Историей Государства Российского” за авторством Карамзіна. Загалом, використання волинезнавчих сторінок в працях російських істориків В. Татіщева, М. Карамзіна становлять також відчутну частку джерельної бази досліджень історії храмів південного сходу Волинської єпархії. Окрім російських істориків, Теодорович у своїх працях також покликався на дослідження українського історіографа М. Максимовича.³⁷

---

³⁶ Кучкин В. А. Об издании серии «Полное собрание русских летописей» // Труды Отделения историко-филологических наук РАН. — М., 2006.

³⁷ Кучкин В. А. Об издании серии «Полное собрание русских летописей» // Труды Отделения историко-филологических наук РАН. — М., 2006.

Окрім використання археографічних публікацій у вищенаведених збірниках, М. Теодорович також займався самостійним збором історичних та релігійно-культурних матеріалів. У цьому йому допомагали як і самостійні розвідки у найвіддаленіші куточки Волинської єпархії, так і збір інформації за допомогою “Волинських єпархіальних відомостей”. Краєзнавець публікував там звернення, адресовані священникам Волинської єпархії, зі зверненням надсилати йому додаткові відомості про храми та парафії через той ж часопис. В відомості переважно входили:

1. Інформація про колишніх священнослужителів.
2. Інформація про стародруки, рукописи, метричні книги та архівні матеріали, які базувались на територіях храмів.
3. Наявність чудотворних ікон, тощо.

Таким чином М. Теодорович зміг охопити не тільки історію найбільш відомих храмових споруд, а і охопити в загальному опис близько 1477 парафій та 10 волинських повітів, а також ввести в обіг раніше невідому інформацію, яка стосувалась поширення православного руху на Волині.

Що стосується використання матеріалів “Волинських єпархіальних відомостей”, то найбільша частка цитувань припадає на попередників М. Теодоровича – А. Сендульського, М. Пирогівського та С. Барановського. Це стосується розвідок щодо храмів переважно великих міст – Кременця, Заславля, Шумську, Лабуні, Старокостянтинів тощо.

Що стосується більш дрібних покликань під час опису парафій південно-східної частини Волинської єпархії, то варто згадати наступні праці: акти Кременецького та Луцького замків від 1453, 1545 р. та пізніших, Декрет Львівської латинської Консistorії від 16 червня 1758 р., “Путешествие по Кременецкому уезду” 1876 р., “Библиографическая заметка на грамоту, данную в 18 столетии (1710 г. униатским епископом Львом Шептицким в Решневецкую Преображенскую церковь (Кремен. уезда)”, “М. Вишгородок Кременецкого уезда”, “М. Ямоль Кременецкого уезда”, “Исторический очерк Волини”, “Шумск – Кременцкий уезд”, “Волинь” за авторством Батюшкова, “Краткие сведения о

Православных монастырях Волынской Епархии, в настоящее время несуществующих" за авторством Петрова Н.П., "Отрывки из истории г. Староконстантинова", "Описание г. Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561-1884 г.).

Окрім археографічних видань, у дослідженні храмів Волинської єпархії М. Теодорович користувався також і працями польських дослідників. Серед них Т. Стецький та праця "Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym", яка була видана у Львові в 1864 р. Увага Т. Стецького була зосереджена переважно на описі католицьких архітектурних пам'яток Волині, проте, він також згадував і про православні святині. Ідея до написання "Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym" у дослідника виникла ще під час його навчання та за зразок він взяв попередні археографічні розвідки інших польських авторів, які досліджували історію Волині до нього. Працюючи над "Wołyń", Т. Стецький взяв за основу схему публікацій досліджень Е. Руліковського та Є. Тишкевича, та спочатку планував описати лише Заславський повіт. Через нестачу джерел, дослідник опирався на відомості із церковних та монастирських архівів, звертався до приватних колекцій та користувався працями сучасників, а також, як і М. Теодорович, збирав свідчення за допомогою подорожей Волиню. Окрім цього, Т. Стецький звертався до видання "Gazeta Polska" з проханням надати йому історичні матеріали про Волинь. У першому томі дослідник подав загальні відомості про Волинь та опис Заславського повіту, другий том в результаті охопив Старокостянтинівський, Дубенський та Кременецький повіт.

Опис Волині у працях Т. Стецького охоплював не тільки дослідження окремих архітектурних пам'яток, але і в загальному історико-культурній спадщині регіону, проте, його дослідження переважно опирались на дослідженні пам'яток польської культури.

В першому томі, окрім палаців та інших замкових споруд, пам'яток княжої доби, тощо, згадані також і католицькі костели, монастирі та православні святині. Другий том охоплює як і замкові споруди, так і церковну архітектуру.³⁸

Також, з інших польських краєзнавчих праць М. Теодоровичем були використані праці Готфріда Оссоковського "Геологічно-геогністичний опис Волинської губернії" (на основі якої в загальному була складена географічна розвідка краю), "Encyklopediya powszechna", "Starożytna Polska". Також, вагома частка цитувань припадає на "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", який видавався впродовж 1880-1902 рр. Проте, через поспіх, деякі віддалені регіони, як Волинська губернія, була описана недостатньо, тому, деякі населені пункти були пропущені, або описані лише стисло. Найбільше статей у "Словнику", які стосуються території Волині, належать авторству Ю. Кшивіцького. Зокрема, він опублікував статті про Житомир, Володимир-Волинський, Заславль, Овруч, Острог, Старокостянтинів, тощо. Також, він видав загальну статтю "Волинь". У цій статті він, зокрема, зазначає те, що Волинь була поєднана з іншими землями Русі переважно в духовному вимірі та продовжувала зберігати свою індивідуальність навіть після об'єднання всіх українських земель.³⁹

Під час опрацювання та написання статей про волинські топоніми, польські автори "Словника" також часто звертались до результатів досліджень місцевих краєзнавців, зокрема, до В. Пероговського, Л. Рафальського, А. Сендульського та інших. Також, в праці є покликання на раніші публікації самого М. Теодоровича.

Загалом, переважна більшість покликань стосуються розвідок та архівів, які були опубліковані раніше. Найбільша частка цитувань припадає на археографічні документи, які були опубліковані в Архиве Юго-Западной России,

---

³⁸ Гаврилюк, С. Історико-культурна спадщина Волині в описах польського дослідника Тадеуша Стецького. 2013.

³⁹ Ярмошик, І. Історія населених пунктів Волині на сторінках "Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" (друга половина XIX ст.). *Волинські історичні записки*, 2009, 3: 96-102.

на публікації архіву кн. Сангушків, виданнями Волинських єпархіальних відомостей, тощо. Значно меншу частину займають видання польських авторів, окрім того, матеріали, які використовує М. Теодорович, мають, здебільшого, довідковий характер та окреслюють незначну частину у томах, які описують південно-східну Волинь. Це спричинено, зокрема, тим, що значна частина інших видань, які стосуються історії Волинського краю, видавалися здебільшого у Польщі, тому дослідник не мав до них доступу. Також, вагому частку зіграло те, що М. Теодорович працював на користь Священного Синоду, укладаючи “Історико-статистичний опис”, тому деякі праці зі значними пропольськими впливами могли ігноруватися та не використовуватися.

Щодо використаних джерел у III та IV томах “Історико-статистичного опису Волинської єпархії”, які охоплюють північну територію сучасної Хмельницької області, то, для подальшого дослідження та співставлення їх доречно поділити на благочинні округи за таким самим принципом, яким вони представлені в самих томах та проаналізувати використання в них тих чи інших джерел.

1. Кременецький повіт:

Загальний опис Кременецького повіту: А. Добротворський “Описание Кременецких градских православных церквей” (Волинські єпархіальні відомості, 1869 р.), “Акты западной России”, акти та описи Кременецького замку від 1545 р, метричні книги (наприклад, метрична книга Туницької церкви). Для географічного опису Кременецького повіту використовується “Геологічно-геогністичний опис Волинської губернії” Готфріда Оссоковського

1.1. Перший благочинний округ: “Wołyń” Т.Стецького, акти Кременецького та Луцького замків від 1453 р., “Памятники, изданные Временной комиссией...”, статті Волинських єпархіальних відомостей за 1873-1874 рр. без конкретного посилання на певну статтю, та ін.

1.2. Другий благочинний округ: публікації архіву кн. Сангушків, зокрема, акти авід 1465 р., “Encyklopediya powszechna”. Велику увагу

дослідник зосереджує на матеріалах “Декрету Львівської латинської консисторії” від 16 червня 1758 р., “Путешествие по Кременецкому уезду” Л. Рафальського, 1876 р., “Библиографическая заметка на грамоту, данную в 18 столетии (1710 г. униатским епископом Львом Шептицким в Решневещкую Преображенскую церковь (Кремен. уезда)” (Волинські єпархіальні відомості, 1873 р.) С. Барановського.

1.3. Третій благочинний округ: архів кн. Сангушків від 1545 р., “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym” Т. Стецького, “Starožitna polska” М. Балінського, “Енциклопедія powszechna”, “М. Вишгородок Кременецкого уезда”, “М. Ямполь Кременецкого уезда” (Волинські єпархіальні відомості, 1880 р.) А. Сендульського, “Исторический очерк Волыни” Л. Крушинського, а також презенти, наприклад, презент архіва с. Плиски від 11 січня 1785 року.

1.4. Четвертий благочинний округ: архів кн. Сангушків від 1545 р., “Полное собрание русских летописей”, “История Государства Российского” М. Карамзіна, “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym” Т. Стецького, “Starožitna polska”, М. Балінського, “Енциклопедія powszechna”, “Шумск-Кременецкий уезд” (Волинські єпархіальні відомості, 1871 р.) М. Сендульського, “Волинь” Батюшкова, “Памятники, изданные Временной комиссией...”, том 4, “Краткие сведения о Православных монастырях Волынской Епархии, в настоящее время несуществующих” ((Волинські єпархіальні відомості, 1867 р.) Н. Петрова.

2. Заславський повіт:

Клірові відомості за 1890 р., архів кн. Сангушків (архівні документи від 1576 р.). “Памятники...” том 4, “Енциклопедія powszechna”, працю “Wołyń...” Т. Стецького, “История Государства Российского” М. Карамзіна,

2.1. Перший благочинний округ: архів кн. Сангушків, “Памятники, изданные Временной комиссией...” т. 4, публікації “Архива Юго-Западной России”, зокрема 1, 2, 3 та 6 частини першого тому. “Заславль” (Волинські епархіальні відомості, 1875 р.) А. Сендульського. “Wołyń” Т. Стецького, “Encyklopedia powszechna”.

2.2. Другий благочинний округ: переважно клірові свідчення, надіслані М Теодоровичу, “Архив Юго-Западной России”.

2.3. Третій благочинний округ: “Архив Юго-Западной России”, архів кн. Сангушків, акти книг Київського центрального архіву, “М. Лабунь Заславського повіту” (Волинські епархіальні відомості за 1882 р.), М. Сендульський, “Wołyń” Т. Стецький, “Starożytna Polska”.

2.4. Четвертий благочинний округ: статті М. Сендульського в “Волинських епархіальних відомостях” від 1867 р.”, архів кн. Сангушків, “Архив Юго-Западной России”, “Wołyń”, “Encyklopedia powszechna”, “Starożytna Polska”.

3. Старокостянтинівський повіт:

Архів кн. Сангушків, “Słownik geograficzny królestwz Polskiego i innych krajów słowiańskich” “Starożytna Polska” М. Балінський і Т. Липинський, “Encyklopedia powszechna”, “Отрывков из истории г. Староконстантинова” В. Пироговський, “Описание г. Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561-1884 г.)” Н. Зуц, “Летописи Самовидца по новооткрытым спискам”, “Летопись событий в юго-западной России в 17 веке”, “Памятники, изданные Временной Комиссией” том 4.

В подальшому, під час укладення опису благочинних округів Старокостянтинівського повіту М. Теодорович використовував за основу як і власні розвідки населених пунктів на території повіту, так і спирався на свідчення опублікованих актів Київського центрального архіву, архіву кн. Сангушків, “Памятники, изданные Временной Комиссией” том 4,

“Архивы юго-западной России”, том 1. Особливу увагу також заслуговує “Церковная летопись с. Волицы-Иодоко”.

Що стосується методологічного підходу у використанні джерельної бази, на яку спирався М. Теодорович у вивченні історії храмів Південно-східної Волині, можна виокремити джерелознавчий підхід, завдяки якому в обіг вперше було введено джерела, що в результаті допомогли створити структуровану історію як і населених пунктів, так і окремих храмових споруд. Також був застосований метод порівняльного аналізу (під час укладання “Історико-статистичного опису” М. Теодорович часто порівнював праці попередників для утворення більш точної картини) та описовий метод (опис храмової споруди, її релігійного навантаження, наявності метричної книги, типу храму, тощо). Проте, в тексті також присутні факти компіляції, але це було типовим для дослідників того часу. Від дослідника не вимагалась наукова новизна у дослідженні храмів, а лише складений опис всіх повітових церковних споруд та фіксація їхньої історії для доведення давньої традиції православ’я у регіоні та того, що унійна та католицька церкви були чужоземними та нав’язаними за часів польського панування.

Таким чином, завдяки М. Теодоровичу в обіг було введено велику кількість раніше невідомих джерел та розкрито історію практично кожного населеного пункту Волинської єпархії, що є особливо цінним для дослідників як релігійного, так і соціо-культурного життя Волині на даний час.

Отже, укладання “Історико-статистичних описів” єпархій на території України, що на той час входила до складу Російської імперії, була не новою практикою, адже подібні описи укладалися і на території самої Росії також. Метою укладання цих описів був збір даних про історію місцевих церков, поширення православ’я у регіоні, культурні особливості єпархій, що давало можливість створити загальний курс історії Російської Православної Церкви та створити додаткове підґрунтя для асиміляції населення (зокрема, і на новоприєднаних територіях, які Російська імперія отримала в результаті поділів

Речі Посполитої) у загальноімперський курс. Проєкт укладання історико-статистичних описів єпархій був ініціалізований Священним Синодом у 1850 р. та таким чином зобов'язав архієреїв зібрати інформацію про парафії з її подальшою систематизацією. В 1860-х роках проєкт було призупинено через труднощі його реалізації, проте окремі архієреї продовжували свою роботу, надсилаючи звіти своїх розвідок до Синоду. Проте, в 70-80-х роках ХІХ ст. проєкт укладення історико-статистичних описів був відновлений. Укладачі, насамперед, відмовились від загальної програми, наданої Священним Синодом, та зосередились на зборі даних про всі пам'ятки єпархії, а не лише на найвизначніших. Згодом, до підготовки єпархіальних описів долучились також історико-статистичні та церковно-археографічні комісії, проте, через здебільшого хаотичний характер охопити історію всіх православних пам'яток не вдалось. Тому, для систематизації даних Священним Синодом і було залучено М. Теодоровича до укладання “Історико-статистичного опису Волинської єпархії”.

“Історико-статистичному опису Волинської єпархії” за авторством М. Теодоровича передували описи Херсонської, Харківської, Чернігівської та Катеринославської єпархії. В основах цих описів лежала програма, розроблена Духовно-навчальним управлінням. Вона включала в себе як і загальні описи церков та монастирів, так і свідчення про чудотворні ікони, святих, описи житій архієреїв та благочестивих звичаїв, які практикувалися на території єпархій.

Для Волині в загальному укладання “Історико-статистичного опису” відіграло особливу роль, адже на цій території зберігався істотний вплив інших конфесій, зокрема, були поширені унійні та католицькі настрої, які було важливо або асимілювати, або витіснити. Загалом, процес укладання опису єпархії дав змогу дослідити церковні архіви для виявлення православних витоків на території єпархії, що давало змогу спекулювати тим, що Волинь була першопочатково осередком поширення православ'я на території України.

Для укладання “Історико-статистичного опису” М. Теодоровичем було використано переважно археографічні дані, зокрема дані архіву кн. Сангушків, що містив в собі понад велику кількість томів стародруків та актів. Доступ до

нього краєзнавець отримав завдяки ініціативі Романа Сангушка, який вирішив опублікувати дані архіву у відкритий доступ. Таким чином, були відкриті документи 1366-1596 рр, а також акти, що стосувались всіх сфер життя на території Волині.

Другим важливим джерелом дослідження історії храмів Волині стали публікації “Архива Юго-Западной России”. Вони включали в себе документи XIV-XIX століть, та публікувалися протягом 1859-1914 рр. Важливо було також те, що матеріали архіву були систематизовані за проблемно-хронологічним принципом, вводили в обіг раніше не опубліковані джерела, та висвітлювали важливі історичні документи, що охоплювали соціально-економічні процеси на Волині. Публікації “Архива Юго-Западной России”, супроводжувались статтями, які підготовлювались його редакторами, та в яких аналізувались тематика тому. Провідну роль у дослідженні Волинської єпархії (зокрема, її південно-східної частини) відіграла перша частина “Архива Юго-Западной России”, яка містила 12 томів. Вона містила публікації, що стосувались історії православної церкви в Україні XIV-XVIII ст. та охоплювала королівські та патріарші грамоти, акти соборів, документи, що стосувались міжконфесійних відносин, полемічної літератури, тощо.

Ще одним вагомим джерелом в укладанні “Історико-статистичного опису” були “Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов”, видання яких поділялося на три відділи, та охоплювали документи церковних організацій, документи про феодальне землеволодіння та господарство та документи, що охоплювали історію визвольної війни українського та білоруського народів середини XVII ст. та російсько-польської війни 1654-1667 рр.. Всі вони включали в себе 4 томи. Матеріали в “Памятниках” публікувались мовою оригіналу, та супроводжувались перекладом. Найбільша частка цитувань в “Історико-статистичному описі” припадає на томи першого та другого відділів.

Також, ще одним джерелом дослідженні історії церков Волинської єпархії стало “Полное собрание русских летописей”, яке було розроблене Археографічною комісією та було видане в 23 томах. У видання були включено

літописи, родословні книги, хронографи, тощо. Вагома частка цитувань “Полного собрания русских летописей” припало на IV том “Історико-статистичного опису Волинської єпархії”, зокрема, в порівнянні з “Историей Государства Российского” М. Карамзіна.

Окрім використання археографічних публікацій, М. Теодорович також займався і самостійним збором історико-культурних матеріалів, що стосувалися історії Волинської єпархії. Для цього він проводив експедиції до віддалених куточків Волині, а також звертався до священників єпархій за допомогою “Волинських єпархіальних відомостей”. Дані, які надсилались досліднику, мали містити як і дані про самі храми, так і свідчення про колишніх священнослужителів, стан та наявність стародруків, рукописів, метричних книг, архівів, які зберігались при храмах, відомості про звичаї, обряди, чудотворні ікони, тощо.

Що стосується попередніх розвідок та публікацій, в “Історико-статистичному описі” значна частка цитувань припадає на попередників М. Теодоровича – А. Сендульського, М. Пирогівського та С. Барановського. Їхні публікації, видані в “Волинських єпархіальних відомостях”, описували переважно історію та історію храмів великих міст, таких як Кременець, Заславль, Шумськ, тощо.

Що стосується використання праць польських краєзнавців, то М. Теодорович переважно покликався на праці Т. Стецького “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym” (яка охоплювала не лише католицькі, але і православні храми та базувалася на даних церковних та монастирських архівів), “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”, “Геологічно-геогністичний опис Волинської губернії” Г. Оссоковського, енциклопедичних довідниках, серед яких “Encyklopedia powszechna” та ін.

Таким чином, М. Теодоровичем було введено в обіг велику кількість раніше невідомих матеріалів. Вони стосувались як і історії православної церкви на Волині, так і інших аспектів повсякденного життя громади. Окрім цього,

дослідником було надано детальний опис культурної та релігійної спадщини регіону.

Що стосується використання джерел у повітах Волинської єпархії, то у Кременецькому повіті М. Теодорович використовував переважно акти, що стосувались Кременецького замку, матеріали Т. Стецького у праці “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym”, акти “Архива Юго-Западной России”, архів кн. Сангушків, “Геологічно-геогністичний опис Волинської губернії”, тощо.

У дослідженні Заславського повіту М. Теодоровичем були використані акти архіву кн. Сангушків, акти, опубліковані Київським архівом, “Памятники, изданные Временной комиссией...” т. 4, та окремі статті “Волинських єпархіальних відомостей”, що стосувались історії храмів окремих населених пунктів, зокрема, самого повітового міста Заславль.

Під час опису Старокостянтинівського повіту М. Теодорович спирався на публікації архіву кн. Сангушків, “Архива Юго-Западной России”, “Памятники, изданные Временной комиссией...”, “Летописи Самовидца по новооткрытым спискам”, публікації Київського центрального архіву, а також “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym”, тощо.

Таким чином, можна вказати на те, що М. Теодорович надавав перевагу публікаціям місцевих архівів та працям попередників, опублікованих у “Волинських єпархіальних відомостях”, використовуючи праці польських дослідників в меншій мірі. Це було спричинено як і більшою доступністю джерел, що видавались на території Російської імперії, так і тим, що дослідник виконував завдання Священного Синоду та негативно окреслював будь-який польський та католицький вплив на регіон.

Методологічний підхід у “Історико-статистичному описі...” полягав у джерелознавчому підході, порівняльному аналізі та описовому методі, хоча з присутністю фактів компіляції. Окрім цього, “Історико-статистичний опис” мав на меті першочергово систематизувати опис всіх церковних споруд Волинської єпархії та фіксація православної історії краю. Водночас, М. Теодорович у праці

неодноразово наголошував на негативному впливі унійної та католицької церкви під час польського панування у регіоні.

Завдяки цьому, праця М. Теодоровича має важливе значення у контексті вивченні історії храмів південного сходу Волинської єпархії, адже завдяки ній вперше в обіг було введено велику кількість раніше невідомих науці джерел щодо історії як і поширення православної віри на Волині, так і в загальному до історії краю. Краєзнавцем було висвітлено історію практично кожного пункту Волинської єпархії, що робить “Історико-статистичний опис” цінним джерелом для сучасних дослідників, що займаються вивченням релігійного, соціального та культурного життя на Волині.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ЦІННІСТЬ ПРАЦЬ М. ТЕОДОРОВИЧА ТА СТАН СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНУ

Науковий спадок М. Теодоровича займає важливе місце у вивченні історії храмів Південно-східної Волині і до сьогодні, адже його праці залишаються джерелом систематизованих свідчень про розвиток як і православного, так і католицького та греко-католицького будівництва, його особливості, поширеність різних типів храмів всередині парафій, тощо. Головною особливістю, що виокремлює праці дослідника, є комплексний характер його дослідження, що охоплює кожен населений пункт Південно-східної Волині та подає детальний опис кожного храму та парафії, а також торкається кожного аспекту культурно-релігійного життя громади. Завдяки М. Теодоровичу були зафіксовані звичаї, які поширювались на території Південно-східної Волині в безпосередньому релігійно-культурному контексті.

Актуальність праць М. Теодоровича визначається не лише науково-дослідницьким значенням в контексті вивчення релігійного життя Південно-східної Волині, але також і тим, що це одне з небагатьох систематизованих джерел, яке окреслює релігійну спадщину регіону. Більш детально розглянути приклад опису храмів, які надавав М. Теодорович можна на прикладі м. Старокостянтинова.

Як зазначається в розвідці, м. Старокостянтинів в перший період свого історичного життя “сяяв православними храмами”, та за правління князя Костянтина Острозького в місті було побудовано 6 церков, з яких 5 знаходилось в самому місті, та 1 розташовувалась в передмісті Заслущчя. Після згасання роду князів Острозьких, в Старокостянтиніві було побудовано ще дві дерев’яних церкви на “Новому Місті”. Таким чином, на момент дослідження М. Теодоровича в місті знаходилось 3 кам’яних церкви та 5 дерев’яних.

Першою в списку М. Теодорович описує церкву з посвятою Святої Живоначальної Трійці. Він зазначає, що церква була замковою та була побудована в 1561-1571 рр. за замовлення самого князя Костянтина Острозького одночасно з замком. Це була найстаріша церква в місті, та з часом була приписана до Соборної парафії (з 1 березня 1891 р.), проте до цього числилась як самостійна приходська церква.

Другим храмом в списку є церква во ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, яка була побудована до 1590 року, проте, М. Теодорович фіксує те, що в 1590 р. ця храмова споруда свідчилась як уже існуюча. Зазначає також те, що цей храм також був кам'яним, як і попередній, та був оснащений дзвіницею. До 1853 р. церква була соборною, проте, з 1853 р. до 1891 р. її приписали до нового Хрестовоздвиженського собору. Проте, з 1 березня 1891 р. їй був повернений статус самостійної парафіяльної церкви.

Третьою описаною М. Теодоровичем церковною спорудою був храм во ім'я Св. Великомученика Георгія Побідоносця, яка існувала ще з 1574 р., проте відомостей, коли та ким був побудований храм, не збереглося. Також, дослідник фіксує те, що храм згорів близ. 1593 р. та на момент укладання “Історико-статистичного опису” не існує, та “невідоме точне місце, де вона стояла”.

Четвертою описаною спорудою була дерев'яна церква, зведена в честь Преображення Господнього, згадки про яку М. Теодорович фіксує вже з 1575 р., проте, зазначає, що даних про час та засновника немає, та на момент укладання “Історико-статистичного опису” цей храм не існував.

П'ятою описаною спорудою була дерев'яна церква во ім'я Світлого Воскресіння Христового, згадки про яку фіксуються ще з 1575 р. Можливим засновником храму М. теодорович вказує також князя Костянтина Острозького, проте, точна дата заснування церкви невідома. М. Теодорович фіксує цю церкву також, як не існуючу, та не вказує відомостей про точну дату її зникнення, проте за інвентарем від 1728 р. храм ще існував.

Шостим описаним храмом була церква во ім'я Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього, яка була побудована бл. 1570 р. за

ініціативи кн. Костянтина Острозького. Це перший храм Старокостянтинова, по відношенню до якого М. Теодорович фіксує перехід від православної традиції до католицької:

“Как православная, она просуществовала до конца жизни сего доблестного кн. (1608 г.). После его смерти сын его кн. Иван (в латинстве Януш) Константинович, получивший в наследство этот город, изменил православной вере своих предков, принял латинство и эту церковь в 1612 году отдал латинским монахам домниканского ордена, причем построил при ней для них и кляштор. Доминикане пробыли здесь до 1832 г., а с 1853 года церковь бывш. доминиканского кляштора, по приведении ее в благолепный вид, была освящена и наименована градским Крестовоздвиженским Собором”.⁴⁰

На заміну Хрестовоздвиженській церкві, яка була “насилено віднята від православних .... та передана латинянам-домініканцям” був побудований новий храм тієї ж посвяти в 1640 р. в передмісті Старокостянтинова, та була названа Старицькою за аналогією свого місцерозташування. Проте, ця церква проіснувала недовго та під час укладання “Історико-статистичного опису” не існувала.⁴¹

Останнім описаним храмом була дерев'яна церква ім. Різдва Пресвятої Богородиці, яка в 1807 році була перебудована з каменю. Ким та коли заснована ця церква, як вказує М. Теодорович, не відомо, проте, згадки про неї починаються з 1687 р. В храмі зберігався Св. атиниминс з написами: : «Божественный и священный алтарь Господа Бога и Спасителя нашего Иисуса Христа освящен благодатию всеосвящающего животворящего Духа. Рукодействен же и благословен боголюбивым господином, отцем Афанасием Шумлянским, милостию Божьею епископом Луцким и Острожским,

---

⁴⁰ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 52

⁴¹ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 55

прототронієм Київської митрополії» та «При державі всесвітлого короля Іоана третього. Року Божья 1687 місяця. дня положен во храме». ⁴²

Щодо поширення греко-католицького впливу в Старокостянтиніві, М. Теодорович зазначає, що він почався не раніше 1740 р. та зустрів опір серед православного населення, та мала остаточний успіх лише в першій половині XVIII ст. Щодо відношення до самої унійної церкви з боку Теодоровича помітний різкий негатив: “ Уния была не чем иным, как только придуманным поляками средством чисто политическим. Вводя унию, которая была как бы мостом для православных в латинскую церковь, и затем, преследуя обряды и установления греческой православной церк., поляки стремились окатоличить русский издревле–православный народ, а фанатически преследуя русский язык и вообще русскую народность, они делали русского человека поляком и, такими образом, стремились мало–помалу увеличить число поляков, надеясь через то поддерживать уже пошатнувшееся в своем основании польское государство”. ⁴³

В 1771 р. храм Різдва пресвятої Богородиці вже був під впливом греко-католицької церкви, проте, коли в 1793 р. Старокостянтинів був “повернутий Росії”. Таким чином, всі унійні храми були “повернуті в православ’я”, а з 1794-1795 рр. вплив унійної церкви в місті був нівельований. ⁴⁴

М. Теодорович описує також те, що поширення католицької церкви напряду пов’язано з віросповіданням власників міста. Перший католицький осередок в місті виникає за правління Януша Острозького, який віддав у володіння католикам Хрестовоздвиженську церкву в 1612 р. В цьому ж році був закладений ще один кам’яний монастир, який був наданий в користування монахам домініканського ордену, проте, в 1648 р. він постраждав від нападу козаків під проводом Максима Кривоноса. В 1832 р. монастир був остаточно

---

⁴² Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 57

⁴³ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 60

⁴⁴ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 62

закритий, а в 1853 р. Хрестовоздвиженський собор був переданий в користування православним парафіянам.⁴⁵

Окрім домініканського монастиря М. Теодорович фіксує також існування і монастиря, що належав ордену капуцинів, заснованого в 1754 р. з ініціативи Януша Сангушка. До монастиря належав костел Св. Іоана Хрестителя, який був освячений в 1778 р. Луцьким Суффраганом, єпископом Коморницьким. Наприкінці 1886 р. року монастир був закритий, в результаті чого костел був переведений в парафіяльний.

Особливу роль в описі м. Старокостянтинова М. Теодорович відводить соборній церкві Воздвиження чесного і животворящего Хреста Господнього. Першочергово він описує архітектурний стиль храму, який має виразні риси візантійського стилю. Розташування храму над р. Случ та прилегла кам'яна башта, яка, ймовірно, мала військове призначення, надавало споруді оборонне значення – товщина стін башти сягала “чотири аршини”, та в ній були облаштовані амбразури для гармат.⁴⁶

Повернення собору до православної парафії відбулося після польського повстання 1831 р. за наказом імператора Миколи I. В 1837 р. в храмі було відновлено богослужіння. проте, вже в 1838 р. храм був закритий через аварійний стан та за 14 років втратив багато предметів реліквіарію, а катакомби храму були розкопані. Відновлення храму датується 1852 р., коли обов'язки настоятеля Успенського храму, до якого був приєднаний Хрестовоздвиженський собор, тимчасово були надані священнику Никанору Карашевичу. Одним з його перших рішень стало відновлення собору – ця ініціатива здобула підтримку парафіян, проте, відбудову храму фінансували також і польські католики. Таким чином, з благословення Волинського владика Арсенія, 13 вересня 1852 р. в храмі були

---

⁴⁵ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 55

⁴⁶ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 57

розпочаті ремонтні роботи, та до кінця осені було відновлено дах на храмі та башті.⁴⁷

Взимку 1853 р. настоятелем собору був обраний протопресвітер Адріан Пурієвич – колишній професор Волинської духовної семінарії. З його ініціативи єпархіальна влада надала дозвіл використання церковних коштів для створення іконостасу та внутрішніх робіт. Влітку 1853 р. до Старокостянтинова прибув Полтавський піхотний полк на чолі з полковником Костянтином Головачевським, який запропонував робочу силу полку для безкоштовної допомоги у відновленні храму. За допомогою солдатів було розчищено церковний двір, зруйновано старі стіни й коридори, та відкрили вид на храм з боку Святих воріт, де і була розміщена ікона Воздвиження Чесного хреста. Також, полкові майстри займалися виготовленням вікон, дверей, сходів та ін. Проте, вже наприкінці серпня 1853 р. місцевий городничий Калинський розмістив в храмі 130 єврейських рекрутів, що могло зірвати освячення храму. О. Никанор був змушений звернутися до Волинського губернатора Синельникова, який віддав наказ негально звільнити храм.⁴⁸

Попри складнощю, посвята храму відбулася 13 вересня 1853 р., та супроводжувалась хресною ходою, яка йшла від Успенського собору до нововідновленого собору. Освячення проводив протопресвітер Адріан Пурієвич. Після цього було проведено літургію, акафіст та молебень. Собор отримав назву Хрестовоздвиженського.⁴⁹

Основною святинєю собору стала ікона Розп'яття Ісуса Христа, яка була розміщена біля правого кліросу та встановлена на хресті, який слугував їй постаментом. Навколо ікони зберігались також численні металеві дари-прикраси, але М. Теодорович вказує на те, що відомостей про те, ким та коли вони були пожертвовані, не збереглося. Ікона також зазначається як чудотворна,

---

⁴⁷ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 67

⁴⁸ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 69

⁴⁹ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 71

та приведені приклади чудесних зцілень вірян в 1872, 1880, 1881, 1887 та 1888 рр.⁵⁰

Також, фіксується те, якими земельними угіддями володів собор: під забудовою та цвинтарем – 1766 сажнів, під городами – 9 десятин, під полями – 78 десятин, та під дорогами – 189 сажнів. У 1885 р. ці землі були нанесені на план, проте, на момент укладання “Історико-статистичного опису” не всі землі перебували у користування церкви, зокрема, частина берега р. Случ була захоплена княгинею А. Абамелек та здавалась євреям в оренду.⁵¹

Собор мав належну кількість реманенту та ризниці, також, при парафії були відкриті дві парафіяльні школи: перша у 1885 р., розташовувалась у місті на утриманні священика Іларіона Гутовського, друга школа знаходилась в с. Григорівка та утримувалась за кошт селян. Також, до парафії були приписані дві церкви: Свято-Троїцька замкова, та кладовищна.⁵²

Таким чином, користуючись наданими відомостями, можна виокремити певні закономірності щодо опису історії храмів, яких М. Теодорович дотримується в своїх працях і в подальшому. Після загальної довідки про історію міста, його фундаторів, кількості населення, тощо, дослідником коротко описуються загальні відомості про храми, які розташовані в населеному пункті, вказує конкретне місце їхнього розташування, та надає роки заснування храму та парафії. Окрім цього, він вказує матеріал, з якого побудований той, чи інший храм, посвяту, на честь якої закладена церква, та те, чи вона існує на момент укладання “Історико-статистичного опису”. В подальшому, М. Теодорович займається описом міжконфесійної ситуації, яка склалася на території того, чи іншого населеного пункту та вказує на те, як її перебіг впливає на становище храмових споруд. Окрему увагу варто відвести тому, яким чином дослідник описує вплив католицької та греко-католицької церкви, надаючи їй питоמו

---

⁵⁰ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 74

⁵¹ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 72

⁵² Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – С. 70

негативних рис. Унійну церкву М. Теодорович переважно характеризує як “політичний інструмент” польського впливу, який покликаний на окатоличення та ополячення православного населення Волині, та активно протиставляє йому вплив Російської православної церкви, яка почала поширюватись на території єпархії після приєднання.

Про храмові споруди, які належали католицькій конфесії, інформація подається переважно стисло та без конкретики про кількість парафіян, священнослужителів, тощо. Це може бути викликано як і браком інформації зі сторони джерельної бази, на яку спирався М. Теодорович, так і свідомим упущенням деталей через відкриту неприязнь до католицької церкви з його боку. Також, ще одним фактором, який би міг пояснити такий брак інформації, міг виступати цензор Священного Синоду, завдяки якому праці дослідника і були опубліковані.

На значних храмових пам'ятках населеного пункту М. Теодорович зупиняється більш детально, окреслюючи в описі всю доступну на той момент інформацію, роблячи значний акцент на тому, яким чином Російська імперія вплинула на подальшу долю тієї чи іншої храмової пам'ятки. Звісно, першочергово підкреслюється позитивний вплив, проте, доля парафіян інших конфесій майже не окреслюється. Крім загальних відомостей про архітектуру храму, чудотворних ікон, звичаїв, тощо, описується також дохід храму, землі, які знаходяться у його власності, наявність парафіяльних шкіл, які були відкриті при храмові, тощо.

В сучасній історіографії праці М. Теодоровича мають вагоме значення та широко використовуються у описі парафіяльного та соціального життя населення Південно-східної Волині. Проте, доробок дослідника використовується здебільшого в дослідженнях краєзнавців. Серед них, насамперед, можна виокремити постать М. Костриці, який зробив значний внесок в дослідження як і Житомирщини, так і частини Хмельниччини, які становлять собою південний схід історичної Волині.

М. Костриця займав посаду президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та в своєму доробку, який має близько 1300 публікацій, має також фундаментальні праці “Географія Житомирської області”, “Рідний край”, “У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини” та ін. В своїй діяльності дослідник поєднував різні наукові напрямки, а його внесок у краєзнавство став одним з основоположних в розвитку сучасного географічного і історичного краєзнавства в Україні.⁵³

М. Костриця народився 20 вересня 1942 р. в Житомирі. Основоположним у виборі краєзнавства, як одного з напрямків діяльності, був вплив батька дослідника. В 1961 р. М. Костриця вступив на географічний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка. Там він і розпочав свою науково-дослідницьку діяльність та після закінчення навчання краєзнавець розпочав педагогічну кар’єру в Хмельницькій області. Під час своєї педігогічної діяльності в середній школі с. Хижники (1966-1971) М. Костриця розвивав туристично-краєзнавчу діяльність та опублікував свої перші краєзнавчі статті, зокрема “Доля звичайного села (Хижники)” та інші краєзнавчі матеріали. В загальному, до 1971 р. дослідником було опубліковано 14 статей та нарисів у газеті “Світло Жовтня”, а також у республіканських виданнях. Зокрема, ним було опубліковано статтю “Красо України – Поділля” в журналі “Україна”. Статті з історії Житомирщини та Волині почали публікуватися уже після повернення краєзнавця до Житомира у виданнях “Радянська Житомирщина” та “Комсомольська зірка”.⁵⁴

У 1976 р. Костриця вступив до аспірантури Київського педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова. Там він почав працю над дисертацією, що була присвячена економіко-географічним аспектам формування промислових територіальних комплексів Волинського Полісся.

---

⁵³ БАЖЕНОВ, Л. В. Життя, віддане освіті, науці, краєзнавству (до 60-річчя Миколи Костриці). *Краєзнавство*, 2002.

⁵⁴ БАЖЕНОВ, Л. В. Життя, віддане освіті, науці, краєзнавству (до 60-річчя Миколи Костриці). *Краєзнавство*, 2002.

1987 р. М. Костриця повернувся до Житомира, де розпочався його новий етап діяльності. Він запропонував співпрацю Житомирському товариству дослідників Волині, завдяки чому краєзнавчі дослідження набули поширення в тому числі серед української діаспори, з якою було налагоджено науковий обмін. Таким чином, на міжнародному рівні дослідник був активним популяризатором краєзнавства, що охоплювало в собі різні аспекти історії та культури Волині. Також, М. Костриця виступав організатором конференцій та виставок, які були присвячені в тому ж числі дослідженню історичних регіонів України. Завдяки внеску краєзнавця Житомирщина стала одним з провідних центрів краєзнавчого руху в Україні.⁵⁵

Ще одним вагомим дослідником Південно-східної Волині став Гаврило Чернихівський. Він народився 28 вересня 1936 р. в с. Плєсківці Тернопільської області. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка (1953-1958 рр.). Свою професійну діяльність Чернихівський розпочав в ролі вчителя історії, а згодом – як і лектора Кременецького педагогічного інституту.

Г. Чернихівським було зроблено значний внесок у збір історичних джерел та культурних пам'яток, зокрема, завдяки співпраці з Кременецьким краєзнавчим музеєм. Науковий доробок краєзнавця налічує 14 книг, понад 150 наукових праць та близько тисячі краєзнавчих статей у пресі. Значну роль займають монографії: “Кременець. Путівник” (1987), “Кременеччина і історичне та літературне краєзнавство” (1992), “Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість” (1996), “Кременеччина від давнини до сучасності” (1999) і т.д.

Монографія “Кременеччина від давнини до сучасності” стала першим комплексним дослідженням історії краю, в якій Г. Чернихівський відтворив історію Кременеччини на основі архівних джерел та опублікованих праць. Основою монографії стали дослідження з історичного та літературного краєзнавця. Також, дослідником була зібрана велика кількість посилань на

---

⁵⁵ БАЖЕНОВ, Л. В. Життя, віддане освіті, науці, краєзнавству (до 60-річчя Миколи Костриці). *Краєзнавство*, 2002.

архівні документи та матеріали Державних архівів Тернопільської, Волинської та Рівненської областей, Центральних державних історичних архівів Києва та Львова, а також матеріалів Кременецького краєзнавчого музею та районного архіву.⁵⁶

Ще однією вагомою постаттю в історії дослідження Південно-східної Волині є Анатолій Філінюк, який вважається одним з провідних організаторів краєзнавчого руху на Хмельниччині. Народився А. Філінюк на Ізяславщині. Під час навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (1974-1978 рр.) ним була написана курсова робота, присвячена історії колективізації селанських господарств наприкінці 1920-х – початку 1930 рр. на Поділлі, під час праці над якою у подальшому дослідником була опублікована уже перша наукова праця, присвячена участі молоді в індустріалізації та колективізації сільського господарства на Поділлі.

Що стосується початку краєзнавчого руху, то цьому сприяло очолення А. Філінюком кафедри гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів. Завдяки їй, ним було розроблено методичні матеріали для викладання історії в школах області та започатковано видання збірників учнівських краєзнавчих праць. Також, у жовтні 1993 р. А. Філінюк став ініціатором конференції “Культура Поділля: історія і сучасність”, а в 1994 р. ним було організовано конференції: “Духовні витoki Поділля: творці історії краю” та “Велика Волинь: минуле і сучасне”. Завдяки цим заходам було об’єднано сотні вчених та краєзнавців, що займалися розробкою питання історичного розвитку регіону, а також усуненню “білих плям”, спричинених внаслідок стереотипів радянської історіографії. Завдяки цим ініціативам, краєзнавчий рух на Поділлі вийшов на новий рівень та став важливим чинником збереження та популяризації історії регіону.⁵⁷

---

⁵⁶ ЯЦЕЧКО, Тетяна. Гаврило Чернихівський-видатний дослідник Кременеччини. 2006.

⁵⁷ БАЖЕНОВ, Л. В. Професор Анатолій Філінюк—діяч краєзнавчого руху, дослідник історії Поділля-Хмельниччини. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 2013.

Що стосується вивченню безпосередньо історії міжконфесійного життя, варто відзначити науковий доробок Юрія Блажевича, який охоплює як територію Поділля, так і Південно-східної Волині. Освіту краєзнавець здобув в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті на факультеті історії. Однією з ключових праць Блажевича є кандидатська дисертація “Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кін. XVIII – 50-ті рр. XIX ст.), яка заповнює прогалину в історії духовно-культурного життя Поділля. Окрім дисертації, науковий доробок Блажевича складається з понад 300 праць, серед яких наукові, науково-методичні та науково-популярні видання, зосереджені на історико-релігійних та етнографічних аспектах.⁵⁸

Що стосується внеску у сфері волинезнавства, то систематичне дослідження міжконфесійних відносин Великої Волині було також охоплене Левом Баженовим. Воно розпочалось після створення у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців та її регіональних осередків. У вересня 1993 р. в Житомирі на регіональній волинезнавчій конференції “Велика Волинь: минуле і сучасне” була представлена доповідь. “Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX століття”. В тому ж році ним була опублікована праця “Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX століть”, яка стала основою докторської дисертації краєзнавця. В цій роботі був вперше представлений широкий огляд історіографії досліджень Волині, а також розглянуто бібліографію численних дослідників та краєзнавців, які ігнорувались за часів радянської історіографії. Також, Баженовим було упорядковано понад 700 бібліографічних довідок, частина з яких була вперше введена в науковий обіг.

У 1994 р. в Ізяславі на четвертій конференції “Велика Волинь: минуле і сучасне” Л. Баженовим було представлено дві доповіді “Основні історіографічні школи XIX – початку XX століття у вивченні Волині” та “Церковні літописи і

---

⁵⁸ БЛАЖЕВИЧ–ВІДОМИЙ, Юрій Іванович. науковець, історик та краєзнавець Подільського краю.

описи Волині кін. XIX – початку XX століття як джерело для вивчення історії та народознавства краю” (у співпраці з Н. Баженовою”.

Таким чином, завдяки Л. Баженову багато джерел, що стосуються історіографії Волині стали доступними для дослідників. Ще одним вагомим внеском в дослідження краєзнавства Волині стала публікація монографії “Історичне краєзнавство Правобережної України в XIX – на початку XX ст.: становлення, історіографія, бібліографія”. В цій праці було проаналізоване зародження та розвиток історичного краєзнавства на території Київщини, Волині та Поділля.⁵⁹

В 1996 р. дослідником також була захищена докторська дисертація, яка була присвячена становленню історичного краєзнавства на Правобережній Україні. Окрім цього, Л. Баженов приділяв увагу діяльності Товариства дослідників Волині, яке відіграло важливу роль у науковому житті регіону на початку XX століття – ним була представлена доповідь “Товариство дослідників Волині: етапи історичного вивчення”.⁶⁰

Отже, науковий спадок М. Теодоровича став вагомим внеском в дослідження історії храмів Південно-східної Волині, адже його праці на даний час є незамінним джерелом систематизованої інформації, що стосується розвитку православного, католицького та унійного храмового будівництва, їхніх особливостей та поширеності в парафіях регіону. Серед усіх робіт подібного характеру, праці краєзнавця вирізняються своїм комплексним характером: вони охоплюють опис кожного населеного пункту, храму, в загальному парафії та усіх аспектів культурно-релігійного життя громади.

Крім опису історії храмів, М. Теодоровичем було зафіксовано звичаї та традиції, які були характерними для Південно-східної Волині та було визначено їхній релігійно-культурний контекст. Актуальність його робіт полягає як і у

---

⁵⁹ Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В.Баженова

⁶⁰ Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В.Баженова

науково-дослідницькій цінності для вивчення релігійної історії краю, так і унікальністю систематизації релігійного спадку.

На прикладі м. Старокостянтинова можна побачити, що М. Теодорович детально описав релігійну спадщину міста, вказуючи на те, що в період свого розквіту воно “сяяло православними храмами”, які було закладено за правління князя Костянтина Острозького. Зокрема, в місті було побудовано шість храмів, з яких п’ять знаходилось у самому місці. На час укладання “Історико-статистичного опису” було зафіксовано дані про дві кам’яні та п’ять дерев’яних споруд, що є свідченням активного розвитку релігійного життя міста. В загальному, М. Теодорович описує в хронологічному порядку описує: церкву Святої Живоначальної Трійці, побудовану в 1561-1571 рр. яка була найстарішим храмом в місті та мала статус замкової і була побудована на замовлення Костянтина Острозького (в результаті, вона була приписана до Хрестовоздвиженського собору в 1891 р.); церкву Успіння Пресвятої Богородиці, збудованою до 1590 р., яка також була тимчасово приписана до Хрестовоздвиженського собору, проте з 1891 р. знову стала самостійною; церкву Св. Георгія Побідоносця, яка існувала з 1574 р., проте згоріла, та не залишила по собі точного місця розташування; церкву Преображення Господнього, яка згадувалася з 1575 р., проте не збереглась на момент укладання відомостей; церкву Світлого Воскресіння Христового, яка існувала з 1575 р. та була побудована з ініціативи князя Острозького, та зникла до укладання опису; собор Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього (Хрестовоздвиженський собор), який був побудований близько 1570 р. за ініціативи князя Острозького, проте, після його смерті в 1612 храм був переданий в користування домініканському ордену, та з 1853 р. храм повернув собі статус православного завдяки втручання Російської православної церкви. В 1640 р. на заміну цьому собору була побудована церква тієї ж посвяти в передмісті Старокостянтинова, проте, на момент укладання “Історико-статистичного опису” вже не існувала.

Останнім храмом, описаним М.Теодоровичем, була церква, приурочена Різдву Пресвятої Богородиці, яка була перебудована з каменю у 1807 р. Згадки про неї датуються з 1687 р., проте засновник та остаточно дата побудови є невідомими.

Поширення унійного впливу за описом М. Теодоровича у Старокостянтиніві датується не раніше, ніж 1740 р., проте, за його свідченнями, він зустрів опір православного населення. Проте, у 1771 р. у володіння греко-католицької парафії був переданий храм Різдва Пресвятої Богородиці, але, після приєднання Волині до складу Російської імперії, церква була повернена православній парафії.

Поширення католицького впливу в Старокостянтиніві на думку М. Теодоровича було тісно пов'язане зі зміною віросповідання власників міста. Так, у 1612 р. Януш Острозький, “остаточно окатоличившись”, передав Хрестовоздвиженський собор в володіння домініканському ордену. Також, дослідник фіксує існування ордену капуцинів в місті, у власності яких перебував монастир з функціонуючим костелом. Проте, на пам'ятках греко-католицького та католицького перебування в місті М. Теодорович майже не зацікавлює своєї уваги та практично не описує релігійні пам'ятки.

Надаючи більш детальний опис одній з основних православних святинь Старокостянтиніва – собору Воздвиження чесного і животворящего Хреста Господнього – краєзнавець вказує на те, що він мав візантійський архітектурний стиль, який, в цілому, є характерним для всіх православних пам'яток на території України. Проте, храм також мав оборонний потенціал, маючи башту, в якій могли розташовуватись бійниці та гармати. Проте, собор з часом зазнав занепаду. Відновлення храму підтримувалось як православними, так і католиками, та було ініційоване Никанором Карашевичем. Освячення собору відбулося 13 вересня 1853 р. та його основною святинею стала ікона Розп'яття Ісуса Христа, яка мала статус чудотворної. Також, М. Теодорович фіксує те, що собор володів значними земельними наділами та мав в управлінні дві парафіяльні школи.

Що стосується основних підходів до опису храмів у працях М. Теодоровича, то їх можна виділити декілька. Спочатку дослідником надається загальні відомості про місто, його засновників, демографічні дані, тощо, після чого подається короткий опис храмів, вказується місці їхнього розташування, рік заснування, посвяту та статус існування на момент укладання “Історико-статистичного опису”. Після цього описується загальна міжконфесійна ситуація у населеному пункті, зокрема, акцентується увага на впливову католицької та унійної церкви, які, здебільшого, носять негативний характер та розглядаються як “інструмент польського впливу”. Тому, описи цих двох конфесій є переважно стислими, без детального опису парафії та священослужителів, що, вірогідно, вказує як і на брак джерел, так і на особисту упередженість М. Теодоровича, підкріплену цензурними обмеженнями Священного Синоду.

В подальшому подається більш детальний опис храмів, основна увага акцентується на найбільших пам’ятках населеного пункту. Під час їхнього опису М. Теодоровичем підкреслюється позитивний вплив Російської імперії на долю храмів, проте майже не згадуються парафіяни іншої конфесій. В більш детальних описах фігурує матеріальне забезпечення храмів, що включають земельні угіддя, доходи, а також парафіяльні школи, їхні викладачі та рівень освіти в них.

З цього випливає важливість праць М. Теодоровича і для сучасної історіографії, яка, зокрема, торкається дослідження парафіяльного та соціального життя теренів Південно-східної Волині. В основному, дані його праць фігурують в наукових дослідженнях краєзнавців. Одним з перших дослідників Волині є М. Костриця, який зробив значний внесок у вивчення Житомирщини та північної частини Хмельницької області, яка є частиною території, що розглядається у кваліфікаційній роботі. М. Костриця, займаючи пост президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства, опублікував понад 1300 праць, присвячених вивченню краю.

М. Костриця розпочав наукову діяльність після вступу на географічний факультет Київського університету, та продовжив її уже за педагогічної діяльності на Хмельниччині, де популяризував туристично-краєзнавчу

діяльність. До 1971 р. ним було опубліковано 14 статей та нарисів, та, після вступу на аспірантуру Київського педагогічного інституту, ним була розпочата робота над дисертацією, що охоплювала економіко-географічні аспекти Волинського Полісся. Повернувшись до Житомира у 1987 р., М. Костриця став активним учасником волинезнавчого руху, та завдяки ньому було організовано числені конференції та висновки. Завдяки його внеску, Житомирщина стала одним з центрів краєзнавства в Україні.

Ще одним вагомим дослідником Південно-східної Волині є Гаврило Чернихівський. Завдяки його працям було зроблено значний внесок у збір історичних джерел та культурних пам'яток, в тому числі, завдяки співпраці дослідника з Кременецьким краєзнавчим музеєм. Його науковий доробок становить 14 книг та понад 150 наукових праць та близько тисячі краєзнавчих статей. Особливу роль у краєзнавчому дослідженні становлять монографії “Кременець. Путівник”, “Кременеччина і історичне та літературне краєзнавство”, “Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість” та “Кременеччина від давнини до сучасності”. Остання праця має особливе значення, адже вона стала першим комплексним сучасним дослідженням історії краю та базувалась як і на архівних джерелах, так і на раніше опублікованих працях. Вона містить в собі дослідження з історичного та літературного напрямків краєзнавства, а також завдяки ній було введено в обіг дані з архівних документів, що містились в архівах Тернопільської, Волинської та Рівненської областей.

Ще однією вагомою постаттю в дослідженні Південно-східної Волині є Анатолій Філінюк, що став одним з провідних організаторів краєзнавчого руху Хмельниччини. Очоливши кафедру гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту вдосконалення вчителів, ним було розроблено методолгічні матеріали для викладання історії у школах, а також започаткована проктику публікації учнівських краєзнавчих робіт. У 1993 р. Філінюк став одним з ініціаторів конференції “Культура Поділля: історія і сучасність”, а в 1994 р. ним було ініційовано ще дві конференції на волинезнавчу тематику, що сприяло

об'єднанню вчених та краєзнавців для більш комплексного дослідження історії регіону у пострадянську добу. Завдяки цій ініціативі краєзнавчий рух на Поділлі вийшов на новий рівень.

Говорячи про краєзнавців, які безпосередньо досліджували міжконфесійні відносини на території Південно-східної Волині, можна відмітити діяльність Ю. Блажевича та Л. Баженова.

Однією з ключових праць Ю. Блажевича, що стосувалась історії міжконфесійних відносин, є кандидатська дисертація про Подільку православну єпархію кінця XVIII – середини XIX ст. Всього краєзнавцем було опубліковано понад 300 праць, серед яких є як і наукові та науково методичні, так і науково-популярні видання, що присвячені історико-релігійним та етнографічним аспектам краю.

В свою чергу, Л. Баженов зробив значний внесок у вивчення міжконфесійних відносин Великої Волині. Початок його досліджень починається після створення Всеукраїнської спілки краєзнавців у 1990 р. та у вересні 1993 р. ним була представлена доповідь “Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX століття”. В тому ж році ним була опублікована праця “Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX століть”, яка, в подальшому, стала основою його докторської дисертації. В ній було вперше розглянуто історіографію, яка мала вплив також і на Волинь, та бібліографію дослідників, які ігнорувались за часів СРСР.

В 1994 р. Л. Баженовим було представлено дві доповіді: “Основні історіографічні школи XIX – початку XX століття у вивченні Волині” та “Церковні літописи і описи Волині кін. XIX – початку XX століття як джерело для вивчення історії та народознавства краю”. Ще одним важливим внеском стала публікації монографії “Історичне краєзнавство Правобережної України в XIX – на початку XX століття: становлення, історіографія, бібліографія”. Також, Л. Баженов приділив значну увагу діяльності Товариства дослідників Волині. Завдяки діяльності краєзнавства було введено в обіг багато історіографічних джерел, які стосуються дослідження Волині.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що праці М. Теодоровича в контексті дослідження Південно-східної Волині, хоч і мають певні недоліки, проте є унікальним джерелом у контексті дослідження тогочасної релігійної, історичної та культурної спадщини краю. Науковий доробок Теодоровича став підґрунтям, завдяки якому стала можлива краєзнавча розвідка краю у працях сучасних дослідників.

Висновки

У першому розділі був проаналізований процес входження Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття, який був зумовлений трьома поділами Речі Посполитої. Таким чином на території Волині стало можливе поширення впливу загальноімперських проросійських наративів в усіх сферах життя. Це, також, супроводжувалось послабленням католицького та унійного рухів завдяки адміністративним трансформаціям на території краю: спочатку була утворена Мінська єпархія, з якої в результаті була виокремлена Волинська.

Хоч спочатку греко-католицька церква мала змогу зберігати свої позиції через саму специфіку регіону та першопочатковій ліберальній позиції Російської імперії, проте, згодом відбулось посилення впливу російської православної церкви. Це супроводжувалось політикою асиміляції православного та греко-католицького населення Волині, а також політиці послаблення католицьких впливів на території єпархії.

Важливим інструментом асиміляційної політики стали церковні описи та укладання метричних книг. В них фіксувались дані про храми, парафії, окреслювались соціально-релігійні зміни (наприклад, перехід населення у православну віру, тощо). Значний внесок у укладання описів як і окремих храмів, так і парафій зробили викладачі духовних семінарій та священники, що були залучені Синодом до цього процесу. Але, дані, які були ними зібрані, носили, здебільшого, допоміжний характер.

Основною джерельною базою для дослідження історії православної традиції на території Волинської єпархії став часопис “Волинські єпархіальні відомості” (1867-1917). В ньому свого часу були опубліковані архівні документи, а також описи парафій та населених пунктів, біографії церковних діячів, хроніки та інші матеріали. Значну роль в укладанні “Волинських єпархіальних

відомостей” відіграли М. Пероговський, А. Сендульський, М. Барановський, М. Теодорович та інші.

Також, у першому розділі було розглянуто діяльність Волинського церковно-археографічного товариства (1894 р.). Його сфера охоплювала не тільки дослідження парафій, але і збереження пам’яток, пов’язаних з релігійним життям. Проте, діяльність товариства була обмежена як і єпархіальною владою, так і суто конфесійною спрямованістю.

Окрім православного духовенства, дослідженням міжконфесійних відносин на Волині та релігійного життя займались також і польські дослідники, зокрема Ю. Бартошевич та Е. Ліковський. У свої працях вони, здебільшого, висвітлювали становище католицької церкви після приєднання Волині до Російської імперії, проте, також окреслювали православну традицію регіону. Попри пропольську заангажованість досліджень, вони дають цінний матеріал як і для дослідження релігійної традиції Волині, так можливість аналізу міжконфесійних стосунків. Також, вагомий внесок у дослідження Волинської єпархії внесли Т. Стецький, Сікорський та Г. Осовський.

Таким чином, у першому розділі було окреслено основні тенденції імперської політики, які стали першопричиною збору інформації про новостворену Волинську єпархію, що мали на меті довести споконвічну православну традицію краю та її спорідненість з російською православною традицією. Проте, окреслена джерельна база не мала фінального характеру та залишилася не до кінця окресленою. Саме тому Священний Синод доручив М. Теодоровичу укладення фундаментальної праці, що стосувалась Волинської єпархії.

У другому розділі було проаналізовано процес укладення історико-статистичних описів єпархії як частини практики Священного синоду, що була започаткована з 1850 р. Її метою була збір та систематизації інформації про історію храмів, поширення православ’я, особливості культурного життя єпархій. Укладення опису мало не лише дослідницький, а й політичний характер, оскільки сприяло асиміляції населення новоприєднаних територій, злиття

української та російської православних традицій та підтримку загальноімперської ідеології.

Укладання “Історико-статистичного опису” на території Волинської єпархії мало особливе значення через значний вплив греко-католицької та католицької церкви, адже не тільки документувала в собі велику кількість православних пам’яток, а і доводило давні витoki православ’я на Волині. До укладання опису єпархій було залучено як і значну кількість джерел, так і дані, які були зібрані М. Теодоровичем безпосередньо.

Що стосується території Південно-східної Волині, то М. Теодоровичем для опису Кременецького, Старокостянтинівського та Заславського повіту були використані дані археографічних публікацій, які стали підґрунтям для подальших досліджень. Першим значним джерелом став архів кн. Сангушків у Славуті, що містив у своєму фонді велику кількість архівів та стародруків від 1366 до 1596 рр., та які були введені в обіг завдяки ініціативі Романа Сангушка.

Другим великим джерелом стали публікації “Архива Юго-Западной России” (XIV-XIX ст.). В них входили акти та документи, що були пов’язані з історією та перебігом як і соціально-економічних, так і міжконфесійних процесів на території Правобережної України.

Третім великим джерелом стали “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”, в фонді яких містились акти, що охоплювали церковну організацію Правобережної України, феодальне землеволодіння та історію визвольної війни середини XVII ст.

Окрім джерелознавчого підходу, завдяки якому в обіг вперше було введено джерела, що в результаті допомогли створити структуровану історію як і населених пунктів, так і окремих храмових споруд, М. Теодоровичем також був застосований метод порівняльного аналізу (під час укладання “Історико-статистичного опису” він часто порівнював праці попередників для утворення більш точної картини) та описовий метод (опис храмової споруди, її реліквію, наявності метричної книги, типу храму, тощо). Також, присутні факти компіляції, проте, це є типовим явищем для дослідників того часу.

Хоч і “Історико-статистичний опис” першочергово виконував завдання Священного синоду та має значні акценти на негативному впливі католицької та греко-католицької церкви на території Волинської єпархії, проте, значення праць Теодоровича набагато вагомніше. Завдяки досліднику в науковий обіг було введено велику кількість раніше невідомих матеріалів, що стосувались як і історії православних храмів на Волині, але і соціального, культурного та повсякденного життя регіону. Таким чином, праці М. Теодоровича на даний момент є унікальним джерелом для дослідження православного життя на території Волинської єпархії.

У третьому розділі було наголошено на значущості наукового спадку М. Теодоровича стосовно вивчення історії храмів Південно-Східної Волині. Для наочності методу запису свідчень було взято м. Старокостянтинів, та завдяки інформації, яка подана в розвідці, був описаний підхід дослідника в описі, окреслено порядок опису та послідовність викладу фактажу про ту, чи іншу церковну споруду. М. Теодорович у описах храмових споруд дотримувався усіх деталей, описуючи як архітектуру, так і конфесійні зміни і соціально-політичний контекст. На прикладі Хрестовоздвиженського собору можна детальніше оглянути те, яким чином політичні зміни вплинули на конфесійне життя в середині міста. Окрім православних святинь, краєзнавцем були описані також католицькі церковні пам’ятки, проте, акцент був на втраті їхнього впливу в житті парафіян, та вони були описані досить побіжно.

Під час описання міжконфесійних відносин у місті М. Теодорович акцентував увагу на опорі православних парафіян унійному впливу, який пов’язував з політикою Польщі щодо “ополячення” українців, а поширення католицизму приписував діям місцевих магнатів. Окрім цього, в працях демонструється певна упередженість щодо католицької та греко-католицької церкви.

Що стосується викладу інформації як про населені пункти, так і про храми, які розташовувались в них, М. Теодорович вказував як і історію поселення в загальному, так і окремо для кожного храму. Додатково надалась інформація

про розташування, дату та місце заснування, а також міжконфесійну ситуацію. Найбільше інформації надавалось найважливішим церковним спорудам.

Праці М. Теодоровича покладені в основу досліджень сучасних краєзнавців Волині, зокрема, М. Костриці, Г. Чернихівського, А. Філінюка, тощо. Їхні наукові доробки містять значні краєзнавчі розвідки, що стосуються багатьох аспектів життя Південно-східної Волині, та, крім досліджень М. Теодоровича, доповнені і більш пізніми розвідками, що допомагає ставити більш цілісну картину. Хоча праці М. Теодоровича мають певні недоліки, значення його постаті у вивченні релігійної, історичної та культурної спадщини Південно-східної Волині залишається унікальним.

Дослідження історії вивчення Волинської єпархії демонструє те, яким був процес інтеграції регіону до складу Російської імперії. Він супроводжувався поширенням загальноімперських наративів та спробами асиміляції місцевого населення в першу чергу завдяки комплексній релігійній політиці царського уряду. Збирання даних про історію храмів та парафій краю, яке було організоване Священним Синодом, мало на меті не тільки дослідницьке, а й політичне значення та сприяло зміцненню позицій Російської православної церкви через підлив унійної та католицької церков.

Праці М. Теодоровича відіграли важливу роль у систематизації попередньої історіографічних та краєзнавчих розвідок Південно-Східної Волині. Завдяки йому в обіг було введено дані великої кількості архівних документів, неопублікованих стародруків, метричних книг та церковних описів. Це дозволило не тільки відтворити історію як окремих храмів, так і парафій загалом, а і розглянути соціально-релігійне тло регіону. Завдяки методологічному підходу М. Теодоровича була забезпечена висока якість дослідження попри певну упередженість, обґрунтовану конфесійною неприязню.

Наукова спадщина М. Теодоровича стала основою для сучасних краєзнавчих досліджень Волині та на даний час є унікальним джерелом для вивчення соціального, релігійного та культурного життя краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 1: Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1888. – 440 с.
2. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – 696 с.
3. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1899. – 934 с.

Література:

1. Біла О. М.. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX–поч. XX ст.): бібліографічний покажчик. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017.
2. Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії(1793-1917 рр.).
3. Баженов, Л. В. Професор Анатолій Філінюк–діяч краєзнавчого руху, дослідник історії Поділля-Хмельниччини. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 2013.
4. БЛАЖЕВИЧ–ВІДОМИЙ, Юрій Іванович. науковець, історик та краєзнавець Подільського краю.
5. Близняк, М. (2019). Джерела до історії Православної церкви Волині на початку XIX ст.(на прикладі храмів Заславщини). Православна церква в українському державотворенні: зб. статей та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Наук. серія «Світові традиції державного управління», (VII), С. 179

6. Гаврилюк С. В. Історико-культурна спадщина Волині в описах польського дослідника Тадеуша Стецького. 2013.
7. Генсьорський В. “ВОЛИНСЬКІ ЄПАРХІАЛЬНІ ВІДОМОСТІ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН НА ВОЛИНІ. Волинський благовісник, 2018, 6: 77-90.
8. Казмірчук М (2024) Пам’яткоохоронна діяльність Православної церкви на Волині ХІХ – початку ХХ ст. Наукове мислення
9. Казмірчук О. А. Розвиток історичного краєзнавства на Волині у ХІХ ст. Гілея: науковий вісник, 2013, 72: 69-74.
10. Костриця М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. 2005.
11. Раздорвский, А. И. " Описания епархий" Русской Православной церкви. In: ПРАВОСЛАВНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. 2019. p. 32-41.
12. Рудюк В. Архів князів Сангушків у Славуті як джерело до історії України ХV–ХVІІІ ст. Часопис української історії, 2017, 36: 78-84.
13. Мілясевиц, І. Журнал Волинские епархиальные ведомости (кременецький період): невідомі сторінки історії. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, 2015, 26: 215-217.
14. Мілясевиц, І. Журнал Волинские епархиальные ведомости (кременецький період): невідомі сторінки історії. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, 2015, 26: 215-217.
15. Костриця, М. Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства. 2005.
16. Микола Теодорович (1856-1915?) [Електронний ресурс] : біобібліогр. нарис до 160-річчя від дня народж. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. - Луцьк, 2016. - Бібліогр.: 16 назв. – (Дослідники Волині. Дати і долі ; вип. 13).
17. Назаров В. Д. Советская историческая энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия . Под ред. Е. М. Жукова. 1973—1982.

18. Упорядник Тимощук О.О. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник/уп. Тимощук О. — Хмельницький: Поліграфіст, 2011. — С. 6
19. Федорова Л.Д. АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Arkhyv_Yuho_Zapadnoj
20. Ярмошик, І. Історія населених пунктів Волині на сторінках "Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" (друга половина XIX ст.). Волинські історичні записки, 2009, 3: 96-102.
21. Баженов, Л. В. Життя, віддане освіті, науці, краєзнавству (до 60-річчя Миколи Костриці). Краєзнавство, 2002.
22. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В.Баженова
23. Ярмошик І.. Православна церква на Волині у висвітленні польських дослідників XIX-поч. XX ст. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.), 2014, 5: 147-153.
24. Ярмошик І.. Волинезнавчі дослідження Яна Марека Гіжицького (1844–1925 рр.). Часопис української історії, 2010, 18: 94-99.
25. Ярмошик І. Православна церква на Волині у висвітленні польських дослідників XIX-поч. XX ст. Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції (Луцьк, 11 листопада 2014 р.), 2014, 5: 147-153
26. Ярмошик, І. (2002). Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття.
27. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX-на поч. XX ст. 1998. С 7.

28. Яцечко Т. Гаврило Чернихівський-видатний дослідник Кременеччини.
2006.
29. Кучкин В. А. Об издании серии «Полное собрание русских летописей» // Труды Отделения историко-филологических наук РАН. — М., 2006.